

U KA'A BISBÁAIL YÉETEL XNA'TSIL LU'UM

ÚUCHBEN TSIBALIL TU TUUCH UJ



*Yáax beeta'anil ich káastlan t'aan
Noy lu'umil México, México
ISBN:*

*Ma' tu cha'abal u beetal ulák' chíuuka'anil wa u jáatsalil le meyaja'
-Mix u boonilo'ob beyxan bix beeta'anik je'ex u táanil je'el bixake',
electrónico wa mecánico,
Wa ma' tu éejentik yéetel jup'éel ts'íbil ju'un u yuumili'.*

Copyright © 2020 por Talía del Carmen Vázquez Alatorre

*U noj k'aaba'il
U ka'a bisbáail yéetel Xna'tsil lu'um
Úuchben Tsikbalil tu tuuch Uj*

*U yuumil
Talía del Carmen Vázquez Alatorre*

*U X- nu'ukbesaj beeta'anil
Angélica María Roxana Ailotsue Aguirre Elizondo*

*U x-Tsolil ts'íib
Andrea Belarruti*

*Le máax tsol bix ku beetbil
María Eugenia Hernández Granados*

*Le máax tsol u yoochel
Mónica Susana Carmona León*

*j-Sut t'aano'ob
Dra. Cessia Esther Chuc Uc
Gonzalo Maas Pacheco
Abraham Euán Kantún
Gaspar Alberto Cauich Ramírez*

Tsool ts'ib

U káajbal	6
Úuchben tsikbalil 1 Xonaxi K'oja'anchaaj'	9
Úuchben tsikbalil 2 Páab le relojo'	25
Úuchben tsikbalil 3 U wiinkilil lu'um	39
Úuchben tsikbalil 4 Yum monedo yéetel u tuukulil u jomik	57
Úuchben tsikbalil 5 Le bix suuke' ma' ma'alobi'	75
Úuchben tsikbalil 6 Chúumpajal yéetel jets'tal	93
Úuchben tsikbalil 7 U ts'uulilo'obe' le kooche'	111
Úuchben tsikbalil 8 Jáalk'ab le K'ala'an máako'	129
Úuchben tsikbalil 9 U pixib ich máak tu táan chan ik'el	147
Úuchben tsikbalil 10 Le ba'ax yaanti'	165
Úuchben tsikbalil 11 No'oja'an ba'al	181
Xúul t'aan	198

U káajbal

Le chan xchúupalaalo'ob yéetel le chan xiipalaalo'ob tu noj lu'umil Méxicoe' yaanti'ob u paa'atalil u kuxtalo'ob ma'alob te' yóok'ol kaaba' yéetel t'i toj óolal tu'ux ku ye'esáal tsiikil t'i tuláakal ba'ax kuxa'an yóok'ol kaab. Le paalalo'obo' unaj u yaantalo'ob t'i jump'éel lu'um tu'ux yaan kíimak óolal, jets' óolal yéetel múul bisbáalil, ka' ma'alob nojochcha'jko'ob yéetel u yutsilo'ob chéemba'ale' ma' unaj u ts'abal juntséelil le yóok'ol kaabo'. Le u kaamp'éelil áanalte'il le úuchben tsikbalil yéetel le kubena' jump'éel u nu'ukulil kaambal utia'al u beeta'al u tuukul u chan paalalilo'ob México tu yóolal u káana'anil u kananta'al yóok'ol kaab yéetel bix je' u táakpaajo'ob.

Le múuch' áanalte'oba' u káaba'e' u "yúuchben tsikbalilo'ob tu tuuchuj" tumen utia'al le úuchben mexicoilo'obo' le tuucho' beey u ts'u'wa tu'ux ku taal tuláakal: le kuxtalo', le kíino'obo' yéetel le máako'obo'. Le ts'u'o' leti' u jáan pik'enil le yóok'ol kaabo' le tu'ux ku much'kubáaj le máako'ob yéetel uláak' kaja'ano'ob te' yóok'ol kaabo'.

Utiáal le úuchben ch'ibalo'obo' júnjuntúul máake' unaj u yaabiltik u bak'ampach. Le tsiikil t'i le yóok'ol kaaba' jach káana'an. Jach séeba'an táan u bin u káaskuntikuba'j yóok'ol kaab. Wa to'on táan k beetik loob t'i beyxan táan kaxtik ka' chéejna'jko'oni'.

Yéetel le úuchben tsikbalil beyxan yéetel le kubeno'ob yano'ob ichil le áanalte'a', le paalalo'ob tu lu'umil Méxicoe' yaan u na'atiko'ob u káana'anil u kastalo'ob t'i jump'éel lu'um chuup yéetel jejeláas kuxtalil yaan ichilo'one'ex. Le t'aan Méxicoo' ku taal t'i u óoxp'éelil u juumil u t'aan náhuatl: metztli, u k'áat u ya'alej uj: xictli, tuuch wa u ts'u' wa kúuchil México: jump'éel kúuchil tu tuuch le Ujo'.

T'i u tuuch le Ujo' unaj u káajal le jel bisbáailo', u ye'esáal tsiikil yéetel u y'ilal ma'alobil u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. Méxicoe' jump'éel kúuchil jach ma'alo'ob utia'al u káajal u ka'a meya'jta'al le yóok'ol kaabo' le óolale' yaan káasik jel bisbáail yéetel le lu'um je'el bix mix juntéen úuchike'.

1

Úuchben tsikbalil:
Xonaxi k'os'a'ancharjí



U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaáj wa xka'an-saáj xook le boonilo'obo'.

Xonaxi K'oja'anchaájí

Le máaxo'ob kanáantik u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo' ts'o'ok u ya'abtalo'ob t'i tuláakal u lu'umil Méjico. T'i tuláakal u naájil xook primariae' yano'obi'. Ts'o'ok u jooók'olo'ob yéetel utsil. Yéetel ba'ax ku jaanta'al ku beetik k'aas t'i le yóok'ol kaabo' yéetel u kuxtal máak.

Ku yúubikubáalo'ob ma'alobil, tumen ts'o'ok u jooók'olti'ob utsil tu ch'a'atuklilo'ob ba'ax unaáj u jaanta'al. Ts'o'ok u jump'iit kuuntik yalabo'ob yéetel u kanáanta'al yóok'ol kaabe' táan u béeyta'al. Beyxan táan u bin u jump'iittal u k'oja'anil ch'ujsukwiix yéetel u máan tsaatsel máak te' kaajo'. Tumen ts'o'ok u kaniko'ob beyxan u ka'ansiko'ob uláak'o'ob u xoko'ob u etiketail ba'axo'ob toba'an ku ko'onol. Ba'ale' úuch jump'éel ba'ax ma' tu pa'atpaájal.

Ñam le chan wáay túul Méjicoil kaja'an te' ujo, kuch yáalkab te' tu suumil le tuuch

nupik le lu'um yéetel le ujo' ka' biin tu yiknal jankúul che' tu kúuchil xooko'. Te'elo' jooóp' u beetik u juumil u paaxil yóok'ol kaab tu yóolal u sutikubáaj le j-Kanáanilo'obo' u pakto'. Le yáax ilo'obe' Victor, Yunúen yéetel j-Kanáan yóok'ol kaabo'obo' u xoknáalilo'ob cuarto grado. Ñam tu beech'k'abtaast'iob utia'al ka' xi'ko'ob tu séeba'anil u nos lu'umil paalal.



Le ka' jooók'ob tu kúuchil xooke', éetailo'ob j- Kanáano'obo' áalkabnaajo'ob tu joolbal u suumil tuuch tu séeba'anile K'cho'ob tu noj lu'umil paalal. Tí' ku pa'ata'alo'ob tumen Ñam te' tu yokbalo'. Tuláakalo'obe' tsikilnaajo'ob tu táan "mina'an u xuul" yéetel tu séeba'anile bisa'abo'ob tumen Ñam tu kúuchil tu'ux ku ch'ene'etik tuláakal yóok'ol kaab tí' jump'éel wiits. Tu xiimbalo'obe' ma' tu t'aano'ob táan u kás tuukulo'ob, kex Ñam ma' tu yilpajal óotsil yóolej, mix u káat t'aani'.

K'cho'ob túun te' observatorio ka tu pakto'ob le xNa'tsillu'umo'. Chaku yilpajal yéeteluch'áajal k'iilkab yéetel chiika'an ooxol.



JVictorej tu ya'alaaj: žba'ax ku yúuchulti' Xonaxi?

-Koja'an, táan u chokwil- tu núuktaj Ñam.

Victor, zapotecoil tu kaa'jil Oaxaca'e', kula'je', t'oonaolnají' ka' tu makaj u chí'. Ñam náatsíj ka' kula'jí' tu tséel. Yunuén yéetel José xane'. máano'ob junsúutuk u yu'ubo'ob le ch'ich'ó'ob yéetel le iik'o'.

Victore' tu k'áataj: -žba'ax yaanti' k-Na'tsil Xonani? Yaan wáaj u yutstal? Wa letí'koja'ane' beyxan to'on.

Koja'an tí' ya'abach ba'ax, ya'abach k'aasil. Je'el u paa'jtal k-a'alil ichil jump'ítíl t'aanile' u sa'atal equilibrio. Sa'at u ekilibrio' le ja'o', le iik'o', le chokoilo', tí' le lu'umo', tí' u jejeláasil ba'alilo'ob u yóok'ol kaab. Beyo', kéen koja'anchajak letí'e', tuláakalo'ob k-koja'antal xan tu yéetel. U paalalo'obe' táan u biin u ch'eejlo'ob. Kéen sa'atak juntúule bey ka' lu'usa'ak junxéet' tí' le xNa'tsil lu'umo' istikyaj u ka' ch'a'ik u yóol. Ka'ache' chéen yéetel kíimak óolale' ku ts'áakal, besela'e' ma'. K'a'abéet tí' áantaaj-tu núuktaj Ñam.

-u paalalo'obe'

to'on le máako'obo', iChéemba'ale' to'one' ma' ch'eejko'oni! beytúuno', ba'axten k'oja'an, -tu ya'alaás Ynuén.

Le xNa'tsil lu'umo' wa Xonaxi chúuka'an yéetel jéjeláas xéet'el, millono'ob. Ma' chéen le máako'ob u xéet'elo'obo'. Le k-na'tsilo' beetpaá yáaxleka'wáak' jump'éel nux'i universo. Tí miilesil ja'abo'obe' bin u siistal yéetel junjump'ítile' ka' jooop' u béeytal yéetel u nupikubáaás yéetel sustancia'ob ka yaanchaás tuunich, atmosfera', mejen múuch' ik'elo'ob. U jaajile' ma' úuch ku yaantal le kuxtalo'. Ka ts'o'ok u yaantal le kuxtalo', máan ya'abach ja'abe' ka yaanchaás le máako'obo'. Ulák' jump'éel kuxtal te' yóok'ol kaabo', Chéemba'ale' jach k'a'ana'ano'ob. Chéen k'uchko'obe' kuxlajo'ob jela'an tí u láak'óobo'. Chéemba'ale' tí jump'ít k'in tak aniko'one', le bix u kuxtalo'obe' ts'o'ok u taasiko'ob loobil tí u láak' kaja'ano'ob te' lu'umo'.

U ja'abil le lu'umo' ma' tu p'iisil jéex le k-tia'alo'. u k'aaba'e' u ja'abil u xo'okol bix le lu'umo' ichile' ma' tu xo'okol le ja'abo'ob, ku xo'okol u milesil u millonilo'ob ja'ab. Jáan tukulte'ex juntúul máak yaan 100 ja'abti', jach 99 ja'ab yéetel 5 wiinal yaantie' ka' siij ulák' u paal. Bey u chiikpaájal le máako'ob tí u xookil u ja'abil na'tsil yóok'ol kaabo'. Le máako'obo' táant u k'uchlo'obe'.

Táanil tí te'exe' ts'o'okili' u yaantal litosferae', beeta'an yéetel chich lu'um, yéetel mineralo'ob, tuunich, sajkab. beyxan yaank'a'ach atmosfera, iik' utia'al kuxtal, ku kanáantiko'on tí u juul le k'iino', ba'ale le ka' yaanchaás u jáatsal tu'ux yaan ja'e' yéetel bix u suut lu'um yéetel ka'ane', iYaanchaás le kuxtalo! Táanile chiikpaáj ik'elo'ob jach mejentak, ku ts'o'okole' ka' yaanchaás kayo'ob, ku ts'o'okole' chu'uchben ba'alche'ob, ku ts'o'okole' kuxtal ku wa'atalo'ob bey máake'. Tu ts'o'ok ka' máan ya'abach ja'abe' ka yaanchaás máak.

U kuxtalil k-na'tsil lu'ume' jump'éel ba'al jach táaj jats'uts, tí ku máan le ja'abo'obo' ts'o'ok u k'oja'antal ba'ale' ts'o'ok xan u kanik u



ts'akikubáaj. Ts'o'ok xan u yúuchul t'i' loobil ku ts'áik ich sajbe'en tsíilil-tu ya'alaáj Ñam.

José tu ya'alaáj: -bey in wóole' jump'éel t'i' le loobil yaanchastie' letié' ka tu jéentantubáaj yéetel jump'éel meteorito. Jach úuch loobej tak ch'eesik ba'alche'ob. Mix juntéen tukulta'ab wa je'el u ch'eeslo'obe', je'ex le dinosauriobo'.

Beeyo', tuláakal k'expajil-tu ya'alaáj Ñam ka' ka tsikbalnaji: -le clima'ob yéetel le nukuch kúuchilo'obo'. Le yóok'ol kaab le bix k'aj óolta'anik ka'acho' jumpuli' k'expají. Le áalkab ja'o'b,



ka'anábo'ob, u chokoil le lu'umo', tuláakal. Bey jé káajale', ba'ale le xNa'tsil lu'umo' ma' tu p'ataj u meyají, le yaanjil u jé káajalo' u paalal, u bixil le kuxtalo'.

Victore' tu ka' káataj: -ba'axti' koja'an Xonaxi. Ba'axten tu chokwil.

Ñam tu núuktaj: -bejela'e' koja'anchaj tu yóolal le máako'ob tu sataj u na'ato'obo'. Le Destruçsoloso'obo' ku meyastiko'ob le Nometocaso'. Kéen beete'ex u much'táambalil u jKanáanil le yóok'ol kaab te' tu noj lu'umil le paalalo'obo' yaan in tsilik t'iob jach tu beelil. le j- Destruçsolos le bix ts'o'ok u beetiko'ob u maas chocotal le yóok'ol kaabo' yéetel lelo' ts'o'ok u k'expajal u chocotal utia'al u beetik loob t'i'e' lu'umo'.

Máax túun le jDestruçsolos -tu káataj Yunuén.

Le máako'obo' jela'ano'ob t'i' uláak' ba'alche'ob tumen yaan u na'ato'ob, yojelo'ob kuxá'ano'ob, yojelo'ob siijilo'ob yéetel yojelo'ob jump'éel u k'iinile' yaan u kiimilo'ob. Tubeeto'obuyaantal t'aano'ob yéetel u t'aanil u chu'upul yóok'ol kaab. iTu ka'ansajo'ob t'aano'ob jach jats'utstako'ob yéetel yaan u na'atil! Le homo sapiens káajo'ob walaší'

K'a'ap'éel táankuch millonesil ja'abo'obe'. Ba'ale' walaški' 300 ja'abe' káaj u k'exik u kuxtalo'ob yéetel u tuukulo'obe' ka' tu tia'alinto'ob tuláakal. Le máako'ob je'elo' letie' J- Destrucsolos yéetel Nometoca'ob, maas táanilej k-t'aan tu yóolalo'ob, ba'ale' beoritase' óojselte'exe jach táaj mina'an u na'ato'ob, bey ch'óopo'obe'. Jach nuút'una'ato'ob. Ma'tupáajtaluyilikubáalo'obe' wa ma' junjunxéet'il'.-tu ya'alaš Ñam.

iJach túun K'aas! -Tu ya'alaš Ynuén-bix junjunxéet'il?

Beey, chéen leti' ku yilikubáalo'ob, ma' tu yilik ulák'o'ob. ku ts'o'okole', chéen ku yiliko'ob jump'éel wiinkilil, yaan k'iinej xma' tuukulil, ma' yojelo'ob wa yaan u yiik'alo'ob, u kuxtalo'ob, u yóolo'ob.

JVictore' ma' tu p'aataš u K'áatiki': -Ñam, ba'axti' koja'an le yóok'ol kaabo'.

Iay...ti' u jach chuupil yéetel máako'ob mina'an u na'ato'ob chéen ku beetiko'ob ba'ax ku ya'alalti'ob tumenle J-junaaj j-kaskunaajo'obo', paklan ch'óopo'ob! Jach ya'abo'ob, u chupmo'ob le lu'umo', Ku kaskúuntiko'ob, ku xuupo'ob yéetel ku yoksiko'ob k'aas ichil; Ba'ali' u k'áasti'ob u beetiko'ob loob ti' neek' wa iinaje', u tikinkuunsiko'ob le lu'um, u ch'ak che'ob wa u chupko'ob le iik' yéetel ba'ax kimicoe'. U ba'alilo'ob

yóok'ol kaab, k-na'tsile' koja'an ti' le ya'jil je'lá', Le óolale'ku jach chokotal. Úuch jooop'ku yila'al le máako'ob yaan u na'ato'obo' ku ya'aliko'ob to'on k'aas chéemba'ale' le mina'an u na'ato'obo'-tu núuktaš Ñam.

Ba'ale' yaan ba'ax óolal ta t'anaajo'on Ñam, jKanáanilo'on ti' le yóok'ol kaabo' yéetel yaan u p'aajtal k-áantik. Ba'ax k'a'abéet k-beetik-tu k'áataš José.

K'a'abéet u yaantal k-na'at tu yóolal le kuxtalo'obo' k-ojéeltik ma' chéen kuxa'ano'ob ich láak'tsil wa ti'e' kaašo'. K'a'abéet k-tuukul ma' chéen ti' noj lu'umi' yéetel ojéelktik táakpaşa'an u kuxtalo'ob ichil máak.



Te'exej ulák'tsile' ex le máakilo'ob le yóok'ol kaab yéetel ti' u kajnáalilo'obo'. U paalale' ex le xNa'tsil yóok'ol kaabo', je'ex teen u ch'iibalilen t'u'ule'.

U yaantal a ma'alob tuukul tu yóolalle jéjelás kuxtalilo' ku biskech ti' u jaašil, ku beetik a na'atik ma'a beetik loob ti' ulák'kuxtal yéetel a wáantik ka yanak ma'alob tuukul ti' le máaxo'ob mina'anti'obo', wa ti' ulák' ba'axe, ima' a beetik ba'ax u k'áato'obi! U K'aasile u beeta'al ba'ax u k'áat máakchéen ku yilikubáaj mixtuna'atiko'ob wa táakpaşa'ano'ob ti' tuláakal jump'éel ba'ax

maas nojoch. Bejela'e' u meyažile' beetke' ex u yúuchulma'alob tuukultuyóolallekuxtalo'. iTuukul ti' ba'ax nojoch! Yéetel ma'alob tuukul tu yóolal le kuxtalo' yaan káasik utskiintike' ex le lu'umo'. Ma' chéen ch'a'abili' ba'ale utia'al lelo' yéeya'an u paalalilo'ob México, le óolale' kaja'ano'ob jach tu tuuch le Ujo'. Le óolale', yéeya'abe' ex tumen le xNa'tsil lu'umo'.





K'UBEN TI' KAAJ

1. T'i upaax ille jéets'elilo', k'áate'ext'i a jka'ansaj wa xka'ansa je'eex ku xokte'ex wa ka wu'uye'ex le úuchben tsikbaloo'b jun yéetel óox t'i u áanalte'il jun t'i u úuchben tsikbalilo'o'b u tuuch le Ujó' yéetel núukt le k'áatchi'oba'.
2. Tu'ux yaan u noj lu'umil le paalalo'obo'.
3. Ba'axten le xNa'tsil yóok'ol kaabo' tu yéeyaj Méjico utia'al u tuuchint le Ujó'.
4. Te'exe' a k'áate'ex wáaj a beeta'abáale'ex u jkanáanil yóok'ol kaab.
5. Tsikbalte'ex ba'ax u k'áat u ya'al u p'áatal mina'an u ekilibrio le xNa'tsil yóok'ol kaabo'.
6. Bone'ex u yoochel juntúul máak yaan u na'at, juntúul j'-juunal k'askunaj yéetel juntúul jma' tu ts'abalten.



K'UBEN TI' TEECH

1. Ts'ibt t'i a cuaderno jump'el ba'ax ku ye'es ka na'atik le ma'alo'ob tuukul tu yóolal le kuxtalo'obo' yéetel bix a tuklik unaaj u yaantalto'on tuláakalo'on le ma'alob tuukulilo'.

2

Úuchben tsikbalil: Páab le relojo'



U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Páab le relojo'

-Kin wa'alikte'exe' utia'al káasik meya'jlike'ex le talamila' ma' t'aane'ex yéetel k-cha'ante'ex u ba'alilo'ob yóok'ol kaab. K-u'ye'ex xan. Yaan ba'ax taak u ya'alikto'on. U ba'alilo'ob yóok'ol kaabe' yaan ba'ax ku ka'ansikto'on, ojéelaajil ku ya'abtal kéen máanak ja'abo'obe ku k'aaba'atik na'atil.

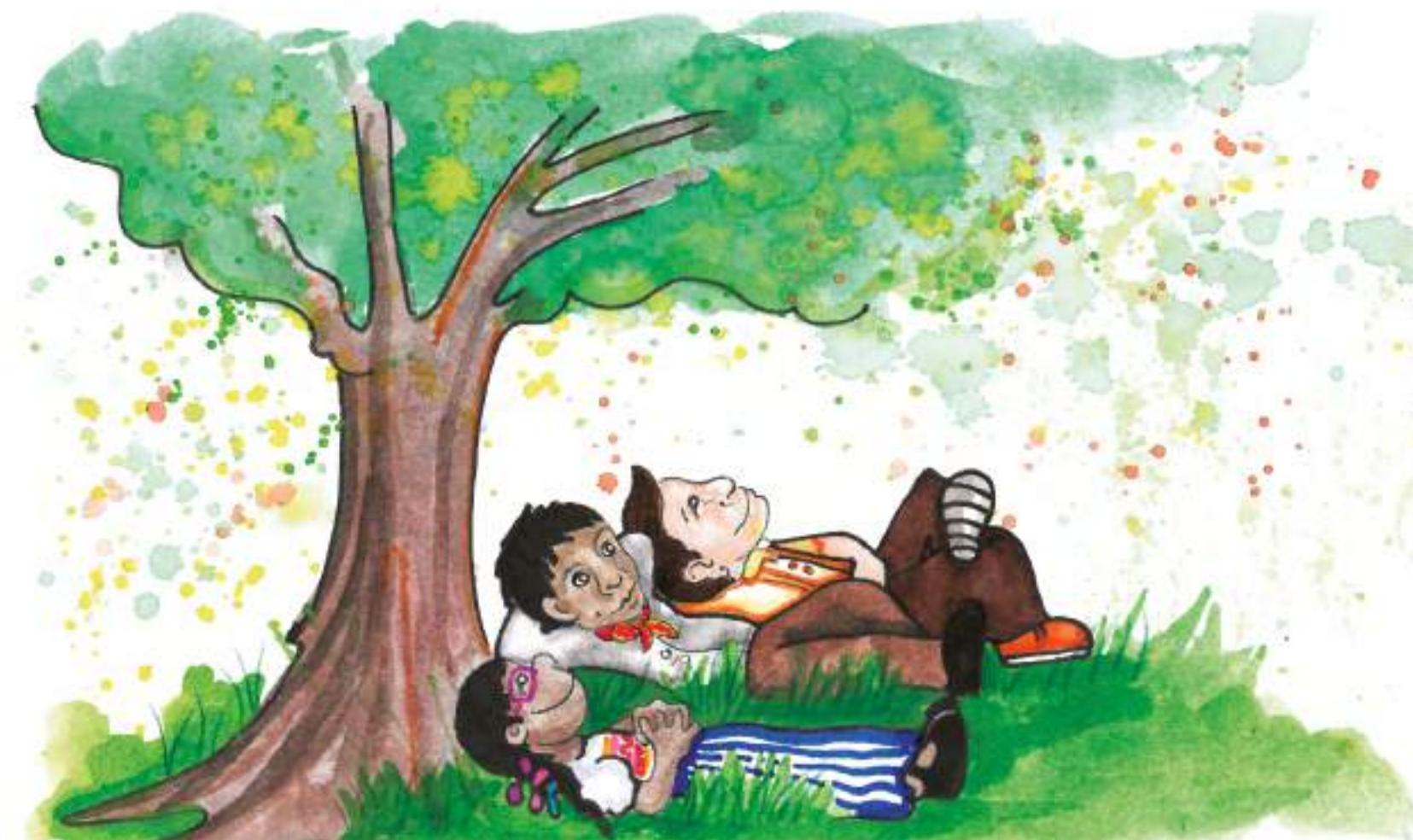
K-máasewáal kaajile' yaantiob le páajtalil je'elo': ku t'aano'ob yéetel u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. Yáaxej mi jach ilko'ob, ku kaambalo'ob yéetel ku múul ch'a'atukliko'ob ba'ax kéen ts'o'okok.

Bey las 3 u chínil kíin le táan u ya'alik le t'aano'ob jVictor ti' u éetailo'ob jkanáanil yóok'ol kaabile'. Chilikbalo'ob ti' jump'éel chan káakab lu'um yáanal junkúul che' táan u cha'antiko'ob u bak'anpaacho'ob. Tu yu'ubaajo'ob u juumiik', yéetel tu yu'ubaajo'ob u yooxol le kíino', tu yilaajo'ob le bix u bin u máan le súutukilo' táan u bin u chínil kíin. Ma't'aanaajo'ob júumpulii tumen bey tu ya'alilo'ob

kéen u beetilo'obo'. Ma' u t'aano'ob yéetel chéen u cha'ano'obe'.

Le ka' ts'áan le kíino' ka' liik'o'obe' ka' bin u xiimbalo'ob te'naaj yaan maas naats'o', tu yotoch Inés, u xkiit j-José. Te' bejo' jVictorej le yáax t'aanaaje' ka' tu ya'alaaj -ba'ax maas táabse'ex tie' 4 horas ma' t'aanaajo'one'exi'.

Yunuén tu núuktaj: -tin wilaj u máan le súutukilo'. Yáaxej jach xaan tin wilji', káaj in yaayan, in káat ka'ach ka' máanak séeba'an; ba'ale' búuyen in cha'ant le müuyalo'obo'. Taak in wilik buka'aj u xáantal u péek tak táanxel tu'uxi wa in wilik u k'exik bixi'.



Tené jach jats'uts tin wilajil bix u bin péek le k'iino'. Le bix u bin u jelpajal u boonil...tin tuklaje sáansamal bey u yúuchulo' chéembale'ma'in jach cha'anti', kex tumen ti' kaja'anen ti' in k'iichkelem lu'umil Yucatán jach k'aj óola'an ti' bix u ts'áana k'iine'-tu ya'alaj José.

JVictore' tu tsikbaltasti'ob le Zapoteco'ob, je'ex u láak' miatsilil mesoamericanale ku k'uultiko'obleumáanlek'iino', tumenku ye'esiki'ob le sicloso'. Le siclo'obo' je'el u béeytal u yilal ti' jump'él segundo, jump'él minuto, jump'él hora, jump'él túulis k'iin.

-le máasewáal kaajo'obo' tu yilaajo'ob ka'ache' u xáantal le k'iin yéetel le áak'abo' ma' keeti', yaan u k'iinilo'ob ja'ja'al beyxan yáaxk'iinil, le

na'at yaanchaasti'ob ikil u jach cha'antiko'ob yóok'ol kaab, tu ts'áajo'ob u Kaba'e' calendario. Le calendario jump'él jach nojoch na'atil ku ts'áikto'on le yóok'ol kaabo', yéetel lelo' ku ka'ansikto'on u súutukil meyaj yéetel u súutukil je'elel, u súutukil pak'al yéetel u súutukil jooch.

iJach táaj k'aana'an le u máan le k'iino'obo! iU ye'esa'al tsiikil ti'e' k'iino'obo! u Yuumtsil zapoteco jach k'aana'ane ku k'aaba'atik ka'ach Coqui Xee wa le óoxlajun péeksajil, leti' ilik yéetel nuuktik ka'ach u taalbal ciclo ku beetik u yaantal le kuxtalo'. Ti' leti' ku taal tuláakal yuumtsilo'obo' u jaajile' óoxlajun táan icho'ob jela'antak ku taalo'ob ti' le juntúulili' Yuumtsil beetmilo'obo'. Beytúun jach k'aana'anil le k'iino'ob yéetel u máantats'il ba'ax ku taalo'.



Le calendario jach k'a'ana'ano'ob yéetel jach ku meyajo'ob ti' tuláakal yóok'ol kaab tumen, kex tumen máako'on k-k'áat kuxtal yaanal bixe, tu k'iinil inviernoe' ku beetik ke'el ba'ale' tu k'iinil verano ku beetik ooxol. Ma' a we'esik tsiikil ti' le calendario bey táan a bin kúulpachile', yaan a ts'áik u nook'il a ke'el utia'al a bin jáal k'a'anáab wa ts'áik u nook'il a bin k'a'anáab Polo Norte.

U jaajile' ma' a we'esik tsiikil ti' le k'iino'obo' jach ma' ma'alobi'. Máax ma' tu ye'esik tsiikil ti' u k'iinilo'ob yóok'ol kaabo' chéen tu yilikubáabal, ma' tu yilik uláak'o'obo' mix le lu'umo'. Ma' tu yilik u jaasil. Lelo' mina'anil u na'at máak. Óoli' bey ka weenkech ti' k'iinile' yéetel ka kuxlakech áak'abile', bey ka siisjilkech ch'íja'ane' ka kiimkech champaale'; u bin máak kúulpach.

Kucho'ob tu yotoch le xkiit x-lneso', letie' tu siisti'ob u jaanto'ob jump'it bu'ul yéetel u péenkuchbil waajil ixíim ka' tsikbalnajo'ob tu yéetel. Tu tsikbaltasti'ob le ba'ax ku tukliko'obo'.

Letie' tu ya'ala's xanti'obe' le kuxtal wiinike' yaan xan u ciclosi: siisjil, a paalita, ku ts'o'okole' a salan táankelental,

táankelental, u máan a táankelmal, u yaantal a ja'abil, tu ts'ookole' a ch'íjil. U jáasatsal u kuxtal máak, tuláakal jats'uts wa ka kanáantikabáas.

Yunuén tu ya'ala's: - mix junteen tin tukla's ka'ache' wa in ja'abile jump'el ciclo, ba'ale' beyo', una's in k'aj óoltik u ba'axtenil u ciclo in kuxtal.

Victore' tu ya'ala's ti' x-kiit lnés yóolal u k'oja'anil lelu'umo'koja'an tumen máan jáan chuupil yéetel máako'ob mina'an u na'ato'ob le óolal túune táan u jach ilik u jats'utsil u ba'alilo'ob yóok'ol kaab.

x-lnesé' tu ya'ala'sti'ob: -u ba'alilo'ob yóok'ol kaab yéetel le máako'obo' k'oja'antale'ex tumen



yaan k'iine' ma' k-ojle'exe' yaan tsikik je'ex u ya'alik le k'iino'. Yaan ba'ax ma' unañ k-siit'tiki'. Te' k'a'anáaba' yaan ba'ax k-siit'tike'ex jach ma'unañ k-siit'tike'exi', lelo' ku beetikto'on loob. K-siit'tik ciclo wa k-beetik ich muuk'ilé' ku beetik loob ti'e' lu'umo'.

xJosétuya'alañ:-ujaajile'letúumbenba'alo'obo' ku yáantañ ka séeba'an u yaantal k-jooch, a beetik ya'abach pak'ale ku ts'áik ya'abach janal ti' jump'it k'iin. iU nukuch kúuchilo'ob pak'al yéetel u yáantañ fertilizante ku séeb yaantal je'ex xan tséentbil kaye!

Yunuén yéetel Victore tu sutaj yich u pakatiko'ob. Inese' tu ya'alañ ti' xJosé: -jach leti'e ma' unañ u beetpañlo'. Ma' unañ k-beetki', mix ba'al óolal unañ k-beetik u muk'ul

muuk' le lu'um yéetel k-beetik
loobti' ikil siit'tik u ciclo.

Le k'iino'ob ka'abéeto'
leti'e k'iino'ob unañ, ma'
leti'e máako'ob ts'áob, bey le yóok'ol
kaabo' to'one' ma'
unañ k'ækik bixi'. Le
óolale koja'an le
yóok'ol kaabo' wa ka
úuchuk wa ba'axti'e',

le ku yáax kiimlo'obo to'on, maas neetso'on.

Jach taalam u pa'abañ u p'iisil k'iin u kuxtalil yóok'ol kaab, u séebalkunsa'al le cháako' wa u xu'upuj u muuk'il le lu'umo, je'ex ka' anak chéen k'iin wa chéen áak'ab yo'olal u juul le k'iin utíal u liikiñ le paak'alo'obo'. Ts'in wóole'uts, ba'ale'mina'an áak'ab, tuláakal ba'al je' u yeelele' je' u xu'upuj le ja'o', je' u taal jump'él nojoch loob--xu'ul u t'aan xlnés.

JVictore' tu núuktañ:- u jaajile' le óolal ts'o'ok u seen k'expajal le k'iino'obo', tumen le ts'o'ok u máan o chokoil yóok'ol kaab, le beetike' Xonaxi yaan chokoil ti', tumen u relojile' pa'a'bil le óolal k'expajal le ciclo. Tumen má tu beeto'ob je'ex le calendario, le k'iin yéetel le áak'abo', chéen tu yóolal u tuukulo'ob chéen ti' taak'in.

Le jDestruçsoloso' maas ya'ab u náajaltiko'ob taak'in ka'alikil yaan ku ts'o'okole' le Nometoca ku ma'analti'ob tuláakal, kex ka' úuchul loobti'ob, kex u yojelo'ob kéen maanako'obe ku beeta'al loobti'ob beyxan ti'e' lu'umo'. Le Nometoca, saatalo'ob tumen ma' tu jach paakato'ob, chéen ku tuukliko'ob ti' u k'íimakil yóolo'ob te' súutukilo', ku xotiko'ob le k'iino', ku xéexet'iko'ob, tumen ba'ax u k'áastíob le ts'o'ok u máano', u k'a'asañil yéetel u beeta'al tu beelil le ba'axo'obo' mix le ku taal u k'iino'.



Ba'ali u k'áajt'ob ma' u kaambalo'ob t'i u na'ato'obe', mixna'atil, chéentaakukuxtalo'ob te' súutukilo'. E'esajil: ku yuk'iko'ob ba'axo'ob chuup yéetel kimicos; junsúutuke' kii yuubiko'ob, jun chan súutukil, le súutukilo'bey jump'éel chan puntoe'. Ma' tu tuukliko'ob t'i ba'ax ku taal u k'in le ba'ax ku yuk'iko'obo' tu bin u ya'abtal tu wiinkililo'ob ku ts'o'okole' ku ts'a'ayal yaayañ k'ója'anilt'ob.

Le t-beete'ex táanilo'o, le k-beetke'ex bejela'e' jump'éelili' yéetel le ba'ax ku taal u k'inilo'. Yaan jump'éel línea tu k'inil, kex k'áat k-ile'ex bey mejen punto jumpáayile ma' beyi'-layli' tu t'aan jVictore'-tuláakalba'ax k-beetike' yaan ba'ax ku taasik tu paach. Xonaxi k'ója'an, to'on xan u kajnáalilo'obe' beyxan, tumen páab le relojo' wa ichil uláak' t'aane' t-pa'aje'ex.





K'UBEN TI' KAAJ

1. Jóok'ene'ex tu táankabilukúuchil a xooke'exe', beete'ex jump'él wóolis jump'él metro u jumpáayil ti' uláak' yéetel ma' a t'aane'ex chéen u'ye'ex u ba'alilo'ob yóok'ol kaab. Mix ba'atí wa kaja'ane'ex ti' chan kaaj wa ti' méek'táankaajil, il a wile'ex le múuyalo', u'uy u piktek u táan a wiche'ex le iik'o', ilawile'ex wa yaan kiiin wa nookoy. Ku ts'o'okole' ich jéets'elile', tsikbalte'ex:
2. Talanchaj wáaj te'ex ma' a t'aane'ex ich chuumuk hora, ba'axten.
3. Ba'ax jump'él ciclo
4. Tsikbalte'ex jump'él úuchben tsikbal tu beetaj te'ex a noole'ex.
5. A'ale'ex u jela'anil ichil junmúuch' k'ajbesajil wa ti' miatsil yéetel ojéelaajil.



K'UBEN TI' TEECH

1. Bix u k'aa'ba' u maas k'a'ana'an Yuumtsil u miatsilil Zapoteca.
2. Ba'ax ti' ku meya'itech le súutukilo'obo'.
3. Buka'aj súutukil te'kiiñ ku p'aastal a cha'antik u ba'alilo'ob yóok'ol kaab utia'al a na'atike'. Ma' xaane' a cha'antik jump'él nojoch k'áax tak paktik jump'él chan nu'ukul tu'ux pak'a'an lool wa juntúul siinik.

3

Úuchben tsikbalil: U wiinkilil lu'um



U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaáj wa xka'an-saáj xook le boonilo'obo'.

U wiinkilil lu'um

Uwiinkililmáake je'eluk'oja'antaltí'uyaaluk'abe', tu xcha'an kojil, ichil u wiinkilil máak je'ex u jobnel wa u puksíik'al máake', ba'ale' je'el u ts'akkubáaj máake' tumen tu wiinkilil máake yaan jump'él ba'ax ku k'aaba'atik anticuerpos. Beyo'ob mejen soldado'ob kaşa'ano'ob tí' u wiinkilil máak ku kanáantik Wa yaan ba'ax ku yokol ichile'.

Yaan k'iine jach yaaí u looxo'obe' le tu'ux ku looxo'obe' ku chokotal ku ts'aikto'on tak chokoil ku k'oja'ankuntiko'on. Yaan k'iine ku ts'abaldo'on jump'él ts'aak ku k'aaba'atik antibiótico utia'al k-ma'alobtal. Lelo' dyosbo'otik tí' u meyáj k-wiinkilil yéetel tí' le anticuerpo ku béeytal k-kuxtal ich toj óolal,-tuya'alaájlexTs'akyajo'x-Estrellitao', Le joo'lpo'opil le kúuchil ts'aak tu noj lu'umil le paalalo'obo'.

Le óoxtúul jkanáano'ob yéetel Ñam táan

u tsikbalo'ob yéetel letí' tu táankabil le kúuchil toj óolal ba'apacha'ano'ob tumen loolo'ob, Táan u tsikbaltiko'obti' ba'ax tu yilaajo'ob te' kúuchil ku cha'anta'aj p'eenkech eek'o'ob te' ka'analó'. Tu ya'alaajo'obti'e' le lu'umo' yaan tí' chokoil k'oja'ane táan tak u kikilaankil.

Yaan wáaj u yutstal yéetel u anticuerpos- tu káataj Ynuén.

llawile', te' xNa'tsilo' yaan jump'él jela'anil tí'e' ekilibrio. Jela'anile' ma'u k'áat ya'al talam Wa kex istikyaáj, u k'áat ya'ale' yaan jejeláas bix yanik



yéetel ya'ab bix u nupkubáaj. Le anik túun t'i'e' k-na'tsil yóok'ol kaab le jejeláas xéexet'o'oba ku k'aaba'atik jejeláasil kuxtalil, u páastalil túun ts'áakle yaan yilubáa t'i le jejeláasil kuxtalile'-laayli' táan u ya'alik le xts'ak yaaj Estrellita, juntúul chan ch'úupal 9 ja'ab yaanti'.

Ñam tu káatasti'ob ka tuukulnako'ob-le jejeláasil kuxtalilo' ma' jump'éel u tsoolol mina'al ba'ax kuxáano'ob te' yóok'ol kaabo'. Le jejeláasil kuxtalilo' yaan nukuch jats'uts káax t'i, yaan ecosistema t'i ichil túun xane' yaan le kuxtalilo'ob, geneso'ob. le óolale' le jejeláasil



kuxtalilo' junmúuch' jejeláas ba'axo'ob.

Yunuén u máasewáalil purépechae', tu che' oksubáaj te' tsikbal utia'al u ya'alik yéetel kiimak óolal: -in noole' u tsikbalmaten chéen to'on le máasewáal kaa'j ts'o'ok kanáantik tak 80 por ciento t'i u jejeláasil kuxtalilo'. To'one' k-na'atik u ba'alilo'ob le yóok'ol kaab mas t'i uláak' miatsilo'obo'.

Ñam tu ya'alaaj: -ts'o'ok xan a kanáantike'ex ma' u sa'atal le jejeláas miatsilo', le jejeláas t'aano', u bixil u yilal le Kuxtalo'. iLelo' jach táas k'aana'an!

José le táan u yu'ubik le tsikbalo' buuyul tuukul ka' tu ya'alaaj: -le nukuch kúuchilo'obo' jach jats'utso'ob yéetel jach k'aabéeto'ob, yaan ba'ax óolal t'i'ano'ob telo', utia'al u yáanto'ob u equilibrio le lu'umo'. Le ecosistema'obo' je'el u

béeytal u yilpajal bey u bin meyjile' wa bey nukuch kúuchile', ma' tuláakal yaan te' utia'alk-ilik ba'axkéenk-beete yéetelo',

ba'ax je'el u páastal beetik utia'al u maas aantal ma'alob le máako'obo'.

Le miatsilo'ob beeta'ano'ob tumen le Destruçsoloso'obo' chéen maan u yojel u beeto'ob, wa ba'ax tu'ux ku joo'ok'ol xta'miis ku ts'o'okole' ku koniko'ob t'i le Nometoca leti'obe'

tuláakal ku maniko'ob. Ba'ale' yaan ba'ax t'i le yóok'ol kaabo' mix tu páastal u p'iisil mix u aalil mix u chowakil, ma' tu páastal u ya'alaás başux.

iKu koniko'ob túun le j-ch'akche'obo! -tu núuktaj jVictor-le kéen u ch'ako'ob le che'obo', ku p'atiko'ob tikin le lu'umo', ku kiimíil le ik'elo'obo' yéetele ku bin le ba'alche'ob ku páastal u puts'ulo'obo'.

Utiáalo'on le lu'umo', le kéen ts'o'oksa'ak u k'in le nukuch káaxo'obo' ts'o'oksike'ex le lu'umo', janpik'e'en; ku tóoka'ale' ku beeta'al loob t'ie' loolo'obo', t'ie' báalamo'obo', t'ie' tsíimino'obo', t'ie' ch'ich'io'obo', t'ie' síniko'obo', k-k'osha'ankuuntike'ex u wiinkilil le lu'umo' tu ya'alaás j-Victor.

Ñam, tu tek liisaj u xikino'obe' ka tu ya'alaás: iÁalkabnako'one'exi táan u yelet jump'eel u nuxí petenil México! Junjuntúul Destruçsoloso'obo' tu t'abajo'ob káak' t'i tumen jump'eel máasewáal kaaje' ma' tu yóotaj u kono'ob utia'al ka'suutuk su'ukili'.

-iKin wa'alikte'ex! -kin wa'alik jVictor le táan u yáalkabo'.

Juntáats' kúcho'ob Caampech tia'an le paalalo'ob jKanáan yóok'ol kaabo'obo'. Jach táan u kiline'ka' yaanchaj u k'áatik áantañ Ñam t'i cháak utia'al ka' túuxtak t'i ja' t'i u mootsil le

lu'umo', ka páatchajak u tu'upul le k'áak'o'.

Le jkanano'obo' mix juntéen u yilo'ob Ñam jach ch'ichnak. Ka tu ya'alaás: -le máako'obo' ku ts'akik u chokoilo'ob yéetel xiw wa yéetel ja'. Le óolale' yaanchaj in t'anik cháak tumen k-Na'tsil lu'ume leti' maas loobiltá'an, te ja'o'. Yaan k'iine' t'i ku yawaštik u yaśili'. Le ja'o' bey u k'iik'ele', u nuukul túux ku péeksik tuláakal. Le



kéen péeksá'ak bix anik le ja'o', le máako'obo' ts'o'ok u ch'eejsiko'ob ya'abach xiwo'ob yéetel ba'alche'ob, jump'éel ba'axe' ku bisik t'i' uláak' ku bin u mas jach táaj k'askuntik u meyaj le ja'o'-tu ya'alaaj ñam.

Yunuén tu náach ch'aaj u yiik'e ka tu ya'alaaj:

-u núuktaaj u mootsil le ja'o' jach tu ja'aksaj in wóol. Le talamilo' jach yaaj tumen yaan tóok



tuláakal tu'ux, yéetel ku ts'o'okolo'ob yéetel le jeseláasil kuxtalilo' beyxan le koja'anilo' ku maas yaantal.

Náats' túun juntúul ko'olel jach tu ts'áaj u yóol u tup le k'áako'. Jach suutul yóol. Tu ts'aaaj u dyosbo'otikil úuchik u yáanta'al. K-tia'alto'one', k-kaajale' bey u k'u' k-paalale' yéetel bey u muknal k-animáaso'obe'. Le yuumo'ob beeto'ob u yaantal le k'ák'a' ba'alí' u k'áasti'ob je'el ba'axak lu'umile'. Ma' téen p'atikbáa jumpuli'. Ma' k'abéetto'on taak'iní'.

Cháake' k'a'am ootnaj utia'al u yu'uba'al tumen le j-k'askunaajo'obo':
¿A tuklike'exe' je'el wáaj u béeytal u ko'onol le ka'ano', le iiko', le ba'alche'ob wa le che'ob bey jump'éel u ba'alil kaal a beetme'exe'? iMa' tu páastal a koonike'ex tuláakal! iMa' tu páastal a konike'ex a suku'ne'ex yéetel a kiike'ex...ka' biní'.

j-José: -wa maantats' beye'exá' yaan tikinkuuntike'ex le lu'um tu'ux ka máane'exo', yéetel u sóol le lu'um chak jole'eno'.

Ñam tu k'áatalti'ob: -ta wilike' ex wáaj iik'e' te' súutukila yéetel le kúuchila' chuup yéetel buuts', leti' utia'al tuláakal. Tuláakalo'one' ex t'i k-yáax k-chaïk iik'e' ex kéen siijko'oní yéetel le kéen kiimko'one' k-sutik u ts'ook iik'. Lelo' paklanil, jump'éel ciclo, u taalbal u ba'alilo'ob yóok'ol kaab.

Le Destruçoso'obo' mix juntéen ku tuukulo'ob tu yóolal lelo' ba'ale' wa ka tsolikti'obe' ma' tu na'atiko'ob, ma' tu yu'ubiko'ob le iik' ku ch'aïko'obo', ma' tu yu'ubiko'ob u tu'il ba'ax ku beetiko'ob. iMa' tu k'as óoltikoo'b le buuts'o!.

Le ba'alche'obo' bey palitsilti'obe', ts'aplántbil u beetmilo'ob, u k'almo'ob, iku beetiko'ob loobt'iob ikil u tóokko'ob! Bix u maas yaabiltikoo'b taak'in kéen le ba'alche'obo'- óotsil u yóol Ñam ka tu ya'alaј.

Yunuén tu ya'alaј: -wa ku kiimil le ba'alche'obo' beyxan ku úuchul t'i'e máako'obo', tuláakal le ba'alo'obo' u nupma u báalo'ob. Le ba'ax ku yúuchul t'i yóok'ol kaabe' yaan yúuchul t'i u paalal, t'i tuláakal.

U jaajile' jump'éel ba'ax jačh jela'an, to'on jKanáanilo'one' k-na'atik le xNa'tsil yóok'ol kaaba' ma' k-t'i'ali'. iTo'one' utialo'on! Keetxan je'ex k-láak'ob je'ex le ba'alche'obo' yéetel le ch'e'obo', tuláakalo'on jump'éelili' bixo'on: ja'. Lelo' ku beetiko'on láak'tsilil, t'i u láak' ba'axo'ob.

José Yucatánili' tu ya'alaј: -Cháak, u Yuumtsil mayail ti le ja' yéetel le cháako' tu ka'ansasto'on le kuxtalo' bey jiit'a'anbile', ku máan sóoskil tu láak' tséel utia'al u jiit'il. Le máako'obo' ma u jiit'o'ob u k'áanil le kuxtalo', chéen jun t'iin sóoskilo'on, ma' táan k-ilike le kéen k-beet loob t'i u k'áanile' t'i to'on táan k-beetik loob. To'on j-Kanáanilo'one' k-ilik, ba'ale le ku tuukultiko'ob chéen t'i taak'ino' ch'óopo'ob, tu juun ku meyajo'ob yéetel oolino'ob.



Lekuya'alalt'iob Nometocaku yoksiko'ob k'aasil ti' u wiinkililo'ob yéetel janalo'ob ts'apa'antak yéetel uk'ulo'ob jach táaj ch'ujuk, iku ts'o'okole' ku chéen k'aaytikoo'b ti u redes sociales! Ku yoksik k'aak'as janal ti' u wiinkililo'ob yéetel ti' u láak'obe' biodiversidado' mix beyo' ma' tu ch'a'iko'ob su'utal.

Mix le ayik'alo'ob ka'anal icho'ob ku paklan t'ankubáab beey kéeto'ob yéetel u Yuumtsilo'ob le taak'ino', kéen u jecho'ob le k'ojá'anilo'. Ma' xaane' táanil ku j-ch'éejlo'ob ti' to'on tumen k'aabéet'iob ya'abach ba'ax ma' yojelo'ob kuxtal yéetel chéen ba'ax k'aabéetti'obi'. U maask'aana'anile'. U Yuumtsilo'ob le taak'ino let'i beetik u xu'ulsiko'ob tuláakal ba'al kuxa'an. Máax ma' mina'an ma'alo'ob tuukulti' tu yóolal yóok'ol kaab ka' u ts'ak Xonaxi, yaan u p'atik u kuxtal utia'al u káasik ka' kuxtal-tu ts'o'oksañ José.

Ñam liik'e ka tu ya'alañ:
 -iKone'ex tumen ya'abach
 ba'ax yaan k-beete'
 Ma'alo'ob ka'tuukulnake'ex,
 ba'ale yaanto'on uláak'
 p'aastalil utia'l k-meyañ,
 iMa'tech p'ate'ex chéen

beyilo! iKone'ex xook, jach k-ilañ yéetel k'aay! Mix juntéen kéen k-tu'ubs u ma'alo'ob aantal le kuxtaló'. Tu machla'antañ u k'abo'ob ka tu beeto'ob jumpeel wóolis, ka ts'o'oke' tu k'ayo'ob u k'aayil le lu'umo', le táan u beetiko'ob u kík'i t'aanil le u jKanáanil le u lu'umil yóok'ol kaab.





KUBEN TI' KAAJ

1. Ich u K'aayil le Jets' óolalo' tu ya'alaaj: ba'ax le jejeláasil kuxtalo'.
2. Beete'ex jíump'éel mapa conceptual t'i ya'abach jejeláas ecológica te' pizarrón utíal u na'atpaajo', meyañnaste'ex flecha yéetel uláak' chiikulil utia'al u yilpajal bix u nupkubáaj.
3. Ba'ax le jejeláas miatsililo'. Yaan wáaj ba'ax ts'o'ok u yúuchi t'i bix u kanáanta'al u lu'umil yóok'ol kaab.
4. Jo'ose'ex ka'atséel t'i'e' pizarrono'. Juntséele', ts'ibte'ex jo'op'éel meyajal ku beetik ichil junkúul che' yéetel u lool. Ku ts'o'okole' tuláak' tséelo'o ts'ibte'ex xan le meya jal ku beetik le yik'el kaabo'ob ichil u kuxtalo'obo'. ¿Ba'ax súutukil ku nupkubáaj meya jal le ka'ap'éel ba'axo'oba?
5. Beoritase' máans ta tuukule'exe' ka jaantike'ex kaab. Ba'ax ku yúuchul ta wiinkilil utia'al a wáanta'aj ka' kuxlajkéch.
6. Beete'ex jíump'éel u jook'il suum yéetel hilo'ob utíal a chikbesike'ex le jejeláasil kuxtalo'. T'i le j-juunal K'askunaajo'bo' beyxan t'i le j-má'tuts'abalten yéetel bek'ech hilo séeb u t'óokol.
7. Xak'alte'ex u jíit'il: tu'ux je'el u séeb t'óokle'.
8. Beoritase' t'i tu K'aayil le jéets'elilo' kone'ex múul k'ayik u juum le lu'umo'.

U k'aayil yóok'ol kaab

In yamail Xna'tsil
Teech k-lu'umil
Ta yéeyaj uj
Jach bey k-kiike'

A waalo'obe' ku k'aykecho'ob
Beyo'ob sak chike'
A mejen xch'úupalal ku méek'ech
Ichil u ts'u' k'aax

Ichil a jobnel
Ta nupaj k k'ab
Tu'ulo'ob, tzintzunis
Yéetel áak'al suku'untsilo'ob

Táanxelil u'ulo'ob
U k'áat u sa'ap'tiko'ob
U noj siibal
U k'áat u konolchaajo'ob



U k'áato'ob ka' xu'upkech
U k'áato'ob ka' kiimsajkech
U k'eeexla'antabech yéetel taak'in
A lu'ume' yéetel a k'a'anáab

U tuuch le ujo'
Mexico u kúuchil
Tu'ux ta wóotaaj
Ka' páatak a yajkunaaj

K'axik t'aan in xNa'tsil
Yaan kanáantik
Tuláakal ba'al kuxa'an
Tumen chéen leti' u yamailtiko'on

U yamail mina'an u xuul
K uuyik ti' k'aayil
Ma' tu páajtaaj k'exik
Mix tu páajtaaj manik

Talia Vázquez Alatorre

4

Úuchben tsikbalil:
Yum Monedo yéetel u
tuukulil u jomik



U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Yum Monedo yéetel u tuukulil u jomik

Ka ts'o'ok u tuukultiko'ob tu yóolal le u noj lu'umil le paalalo'ob tu yóolal u k'ója'anil le yóok'ol kaabo', Yunuén tu tsikbaltaaj ti' u éetalilo'ob le ka' jóoko'ok tu je'elelil xooke' yaanchaasti'ob jump'éel k'aak'as náay. Kulukba'alo'ob tuyáanal jankúul nukuch che' yaan tu táankabil le naajil xooko', táan u jaantiko'ob u p'ap'ayk'upbi' yich che' yéetel táan u yuk'íko'ob u ja'il pepino, menta yéetel chia taasa'ab tumen José ti' jump'éel termo.

- ¿Ba'ax ta wayak'taj? ¿Jach táaj k'aas wáaj? - tu k'aataj jVictor.

- Beey jach táaj k'aas, tin náaytaaj juntúul máak chéen jump'éel ba'ax u yaabiltmaj: le taak'ino'. Jach táaj uts tu t'aane' mix tu'ux yaan u

xupe'. Yaan ti' jump'éel nojoch naaj, jach ka'anal, maast ti' 20ukúuchil wenelti', yéetelmuebles jach táajjats'uts, jats'uts tapeteo'ob beeta'ano'ob yéetel kamp'éel nukuch cuarto'ob beyo'ob tu'ux ku liisa'al taak'ine', taak'ino'ob oro yéetel joyaso'ob mix juntéen ku ts'aiko'ob. Jump'éel u jats'uts kúuchil u pak'alil lool ba'apachtik u nux'i otoch, chuupo'ob yéetel loolo'ob, nukuch che'ob yéetel bejo'ob ts'apa'ano'ob tuunich ma'alobil. Yaan jump'éel fuente tu'ux ku kuchul ukul ja' ya'abach ch'ich'ob. Jach táaj jats'uts, bey



Jump'él palacioil úuchben tsikbalo'obe'.

-¿Ba'ax túun ku beetik ichil u kuxtal le yuumtsila'? ¿Máax túuni?-tu k'aataj Jose.

-Juntúul máak yaan u empresa t'i petróleo, u k'aaba'e' jMonedoleti'e' tu juunalkaja'an, tumen mina'an u súutukil t'i utia'al u yaantal u láak'tsilil mix utia'al u tsikbal wa ma' tu meya's yéeteli'. Jach ya'ab u j-meya'so'ob yan t'i tuláakal túux tu yóok'ol kaab. Láala's k'iine ku ya'aliko'ob t'i buka'as taak'in tu náajalto'ob. Leti'e'máantats' ku núuktiki't'aano'ob t'i teléfono: -ima' p'atik a maane'ex! Le máako'ob mix ba'al yojelo'ob, leti'ob



mix túux yaan u lúubulo'ob kiimile', ku koonikte'ex u lu'umo'ob yéetel u yotocho'ob. iTeen kin beetik uts in manikt'iob tuláakal u lu'umo'ob utia'al in beetik uláak' áak' ch'e'enil petróleo utia'al in jo'osik gas!

-Nojoch Ts'uul, le máako'ob kaja'ano'ob naats' te' che'eno' táan u seen ts'iikilo'ob, ku ya'aliko'one' ma'...tumen táan bin kaskúuntik tuláakal. Le bine ja'o', u lu'umil le pak'al yéetel le iik' waye' ma' bin patalí' yéetel bin táan u seen k'ója'antal le máako'obo'. -ku núukta'alti' tumen u jmeya'so'obo'.

Yuum jMonedo, u maanma' u yotoch náach te' túux yaan le ch'e'eno'obo', ku núuktiki'ob: -iku k'ója'antalo'ob tumen seen éek'o'ob, tumen óotsilo'ob, tumen ma' tu jaanalo'ob ma'alo'ob! mina'an u na'ato'ob utia'al koonol. Wa le lu'um jela' ma' paatal utia'al pak'ale', ima' u pak'alo'obi! Wa le ja' ma' patalo', ima' u yuk'íko'ob! iku yuk'íko'ob refresco!

Le óolal túune, ku kono'obten u lu'umo'ob utia'al in beetik uláak' ch'e'eno'ob, je'el tak in beetik jump'él u kúuchil báaxal yéetel u noj kúuchil koonol yéetel u marcial túumben ba'alo'obe'. Tí

tuláakal ku beetiko'ob xwo'okinil chéem ba'ale' tuláakal kumaniko'ob, je'el ba'axak kukoón máak ti'obe', tak ti'e ba'ax ku jo'osa'al te' petróleo ti'e ba'ax ku ts'iikilo'obo'.

-llawile' Ynuén, le yuumo' jach táaj kasa'an... bey jump'eel k'aakas wayak', jump'eel k'aakas wayak' tu jaajil, ma' in wojlí... -tu ya'alaј José

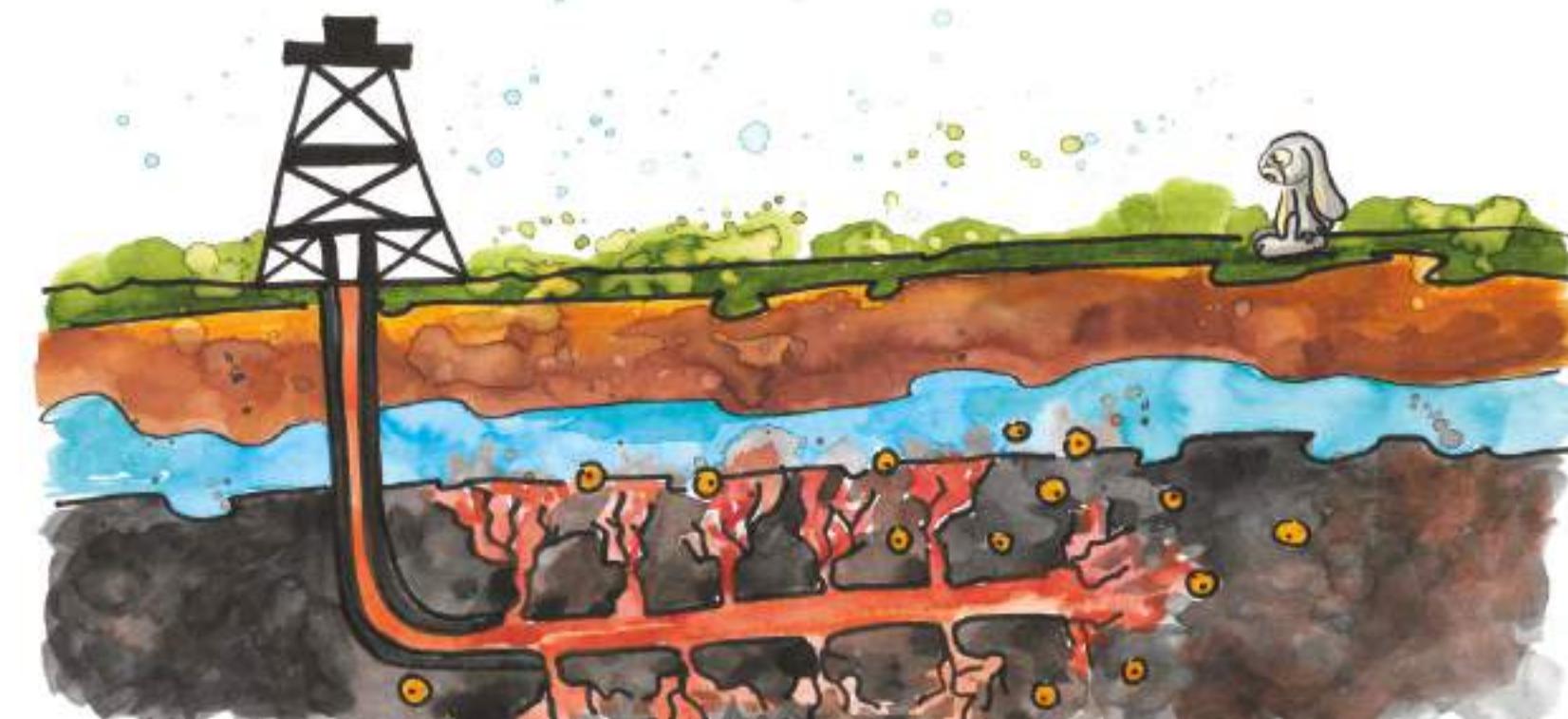
-ti'-Ma', chák'aat in t'aan-tu núuktaј le chan xch'úupalo'.

-Ulia' al u muuk'aankuuntik le chéeno'obo' ku meyašt'i jump'eel ba'ax ku k'aaba'atik fractura hidráulica, wa k'aj óola'ani xan bey fracking. llawile', u gaasil le cheeno'obo' ti'ano'ob tu yáanal u tsú' le xNa'tsil yóok'ol kaabo', beytúuno' ku jolko'obe' ti' ku jo'osko'obi'. Ti'e' chéeno'ob je'el ku seen k'askunajo'obo' ku ya'alalti'ob ché'en convencionalo'ob, je'el bix u ya'alalo' "bey je'ex u láak'o'obe". Kex tumen ma' je'ex uláak'o'obe' ma' úuch ku yaantalo'obi', yaan yilubáaj yéetel u ja'abil le lu'umo'.

Chéen bey túuno', ka' tu yu'ubaajo'ob u jaach' máak yóok'olo'ob. Tu paktaajo'obe' ka tu yiljaao'obe' ñam ts'o'ok u láaj u'uyik le u tsikbalo'obo' le t'aan u jaantik jump'eel zanahoria, tu t'aansubáalo'ob yéetel kiimak óolal.

Ulia' al u maas tsikbalo'obe', ñam tu ya'alaј: -le

u chéeno'ob Yuum j'Monedoe' yaan u bin u maas taantal u jolko'ob, ku jolko'ob tuunicho'ob jach ts'u'uytak le ka'ach ma' tu cha'abal u jo'ololo'ob. Le xNa'tsil yóok'ol kaabo' ti' yaanti'obe' chéemba'ale' ma' tu páastal u beeta'al loobti', ba'ale' ts'o'ok u chan máan u ja'abile' tu xno'ono' jo'olto'ob jump'eel bix u jo'olol ché'en tak ka'ap'eel kilómetros taamil wa tak óoxp'eel kilómetros tuláak' tséel. Ba'ale utia' al u jolko'ob jump'eel tuunich jach táaj tsúuy utia' al u yets'ko'ob tak u ts'ook u ch'áajal petróleo' wa u ts'iitip le gaso', iku yets'ko'ob u millonesil u litroilo'ob ja' yéetel mas ti' seiscientos kimiko jach sajbe'entsil yéetel u toneladasil x-sa'an lu'um. Tuláakal lelo' ku jomik le tuunicho'ob utia' al u jo'osko'ob petróleo yéetel gas, lela' ku chu'upul yéetel k'aaka's kimikoe' ya'ab u téenele' ku bin



ich ja', u ta'abil ja'il le xNa'tsil yóok'ol kaabo'. Le máako'obo', ma' tulákali', Yuum jMonedo yéetel ulák'o'ob je'ex leti'e', ku yu'ubkubáalo'ob bey u Yuumtsilo'ob je'el u páajtal u beetik u beelo'obe', ku páajtal u beetik u lu'umo'be' ku kaskúuntko'ob tulákakal.

Ku kaskúuntiko'ob u jeets'elil le lu'umo', tumen le kéen u kaskúuntiko'ob le junyáal ja' yáanal le lu'umo' ku kaskúuntiko'ob xan le lu'um yéetel le iik'o'. Le ja'o' jach táaj káschaja'a'ne le óolale' le máako'obo' kéen u wach'o'ob le u nu'ukulil le ja' te' kóobeno' kéen a nats' le jirí'ich joop t'i'o', ilela' ku t'a'aba! Lelo ma' tulákali', le fractura hidráulica' ma' chéen ku jomik le lu'umo', ku

kaskúuntik xan bix u suut le ja'o'. Lelo' jach ku beetik loob: t'i jump'éel ba'ax jach táaj ká'ana'an t'i yóok'ol kaab: leti' u jáatsal túux yaan le ja'o' ká'anáab, áalkab ja', áak'alche', u beel ja' yéetel yáanal ja' yáanal lu'um u t'ooxma' tulákakal le ja' k-Na'tsil Xonaxi.

Le kuxtalo' ku siijil te' ja'o' le ja' túuno' yaan u ciclo. ¿K'aja'an wáaj te'ex le tsíikil unaj k-e'esik t'i'e' ciclo yéetel t'i'e' kíino'obo'?

Yéetel u yooxol le kíino' ku xiibil u ja'il le ká'anáabo', ku suut túun müuyalil kéen sii'sake' ku suut chákil, kíichkelem chákku ku jóoya'atik le lu'umo' yéetelkusutik jats'utsiltulákakuayik'alil le yóokol kaabo'. Lelo' Dyosbo'otik t'i'e' ja'o',

le che'obo' ku müul meya'jo'ob je'ex le ba'alche'ob ku beetiko'ob u meya'jil kuxtalu xano'. Ku tséentikubáalo'ob, ku nuuktalo'ob, u tsaylanil kuxtalu. Kéen kíimik le kuxa'ano'obo' ku sutiko'ob t'i'e' lu'um le ba'ax ts'abt'obo'.

A jela'ankuntik bix u suut le ja' yéetel a



K'askúuntik u taamil le lu'umo' jaach k'aas. Xonaxi xaanchajá ya'abach u millonilo'ob ja'ab utia'al u ta'akik te'elo'. Le máako'oba' chéen ch'a'abil u yiliko'ob u meyašt'ob u miilesil u millonilo'ob litros yéetel u sienilo'ob kimiko'ob utia'al u jo'osiko'ob le combustibleo'. Le ja'o' u k'aasil le ja' ku joo'ok'ol tela' ku ts'áiko'ob t'i báarril ku ts'o'okole' ku mukiko'ob. iMáan ta tuukultike'ex le u súutukil le kiimsajo! U jaach k'aasile' le ja' je'elo' ma' tu p'aastal u ka' p'áatal ma'alobil. Beyxan le k'aak'as ja' ku joo'ok'ol yáanal lu'umo' ku ts'o'okole' ku na'akal tu nu'ukulil joo'oya...iJaach túun k'aas! Láalaás k'in ku máane' ku p'áatal mina'an ja', maas tikin chuu's, maas tikin lu'um, maas chokoj le lu'umo' beyxan le iik'o'...tuláakal ku k'astal.

Paalale'ex, beet uts a k'a'ajakke'ex maantats' le u miatsilil úuchben ch'ibalo'obe' ku k'uultiko'ob le ja' bey juntúul Yuumtsile'. K'a'ajakte'ex le j-maaya'obo' ku k'uultiko'ob Yuum Cháak wa le aztecaobo' Tláloc, yaan ba'ax óolal...wa mina'an ja' ma' tu p'aastal k-kuxtal.

-iKa wilike'ex wáaj! -Tu ya'alaás Yunuén-lelo' let'i le k'aak'as náayo'. Jump'éel u k'inile' le u jkanáanil paak'al u yotoch yuum Monedoe' kulaáj t'i jump'éel u jats'uts kúuchil tu'ux ku chooj ja'

u ts'uts' jump'éel chamal. Le ka' tu pulaj u jiríich joopil te kúuchilo', lela' t'a'ab u k'ák'il. Le ja'o' chúup yéetel k'ák' tu séeba'anil tuúne káaj u xi'ik'pajal le k'ák' t'i tuláakal le kúuchilil pak'al loolo'.

Yuum jMonedo tak tu ka'analil u jool yotoche' táan u yoot: iJe'ek'abte'ex le máanguerao! ituláakal le palitsiilo'obo' áalkabnako'ob!]! Jóok' maas t'i 20 u túulal máan ku meyaajo'ob u wach'o'ob le máanguera yaan jejeláas tu'ux te' kúuchil pak'alo', ba'ale le ja'o' chéen u kóojol te' k'ák'o' bey gasolinae', iku maas tóochbal le



K'ák'o! Tuláakal tu yelet. Yuum j'Monedo yéetel u j'-meyaño'obe' beyxan le kaja'ano'ob naats'o' láaj k'ója'anchojo'ob t'i u ts'uuts'il u wiinklilo'ob, ka' tu chupo'ob le kúuchil ts'aako'

Kéen u yu'ub táan u xu'upul yiik'e', yéetel jump'it muuk'e' ku much k'áatik ka ts'abakti' u láak'. Ku ya'alik: -yaanten u taak'inil utia'al in manik tuláakal le iik' te' jóok'ol kaaba'. Le jts'ak yaño' ku ya'alik t'i: -Yuum Monedo, le iik'o ma' tu maanpajal u talamile' ma' leti' a taak'ino', le iik'o'



ma' tu bin ta wiinkilil. A ts'uuts'il a wiinklile' chuup yéetel kimikos.

Yuum j'Monedoe' kiimí'. U j'meyaño'obe' ma' kiimo'obi', tumen leti'obe' náach kaja'ano'ob tu kúuchil u meyaño'ob, ku tukliko'ob túun bix yéetel ba'axten kiim Yuum j'Monedo. Kuxlaaj u muchkiin taak'in, ku beetik k'as t'i u láak'o'ob, mix junteen tu tuklaaje' wa le k'as ku beetik tie' ja'o' táan u beetik t'i leti'..

Ñam tu ya'alaj: -máantats' tu tukultaj wa tu jats'uts otoche' je'el u yúuchul loobt'i'e'. iJach túun k'as jóok'ik t'i ba'ax tu beetaj! U yotoche' t'ián te' kúuchil tu'ux xan yaan u yotoch le óotsilo'ob yéetel uláak' ayik'alo'obo'. iTu beetaj xan k'as t'i ya'bach che'ob yéetel t'i ba'alche'ob! Tu seen jomaj le lu'umo', chéen le tu beetal tu kuxtal, u k'askúuntik le lu'umo' yéetel u müulkintik taak'in, le u taak'ino' ma' páatchaj u yáantik ma' u kiimili'. U k'askúuntik le ja'o' tu beetaj u kiimil ka' t'a'ab le k'ák'o', chéen tu yóolal taak'ine' tu k'askúuntaj bix u suut le ja'o', kex tumen utia'al u kuxtale' chéen k'áabeet ka'ach t'i jump'it iik'.



KUBEN TI' KAAJ

T'i u k'aayil le jéets'elilo' nūukte'ex:

1. A tuklike'e'exe' bix u kuxtal máak tu juunal, xma' láak'tsilil, mixmáak naats' ti'ob, xma' kajnáalilo'ob.
2. ¿Le máako'ob túux kaşa'anecho' ku k'oja'antalo'ob wáaj tu yóolal ba'ax k'aschaja'an?
3. Ba'ax ka tuklike'e'ex tu yóolal le máako'ob ku ts'ikilo'ob tu yóolal ba'ax ku k'askunajo'obo' kex beyo' ku maniko'ob ba'axo'ob ku k'askunajo'ob.
4. Usutikubáal le ja'o' jump'éel meyaj jejeláas bixi'. ¿Bixi'? ¿yaan wáaj t'i u jejeláas jáatsalil u meyaj maas mejentak ichil?
5. Tsikbalne'e'ex tu yóolal u yotoch tuláakal: le yóok'ol kaabo'. ¿Yaan wáaj máax a k'aj óol ma'kaşa'an te' otochaaj, te' yóok'ol kaabaaj?.
6. Ba'ax le fracking wa fracturación hidráulica?

7. Ba'ax tsol xikini a tuklike'e'ex jéel u ts'áikto'on u miatsilil k-úuchben ch'ibalo'ob tu yóolal le fracturas.
8. Utia'al k-p'atike'e paachil le óotsil úuchben tsikbaloo'bá, kane'e' ex yéetel k'aye'e'x u k'aayil k-áamigo jCepillin ku tal te' tu xookil u'uyaá áanalte'o', u ts'ibile' leti'e' kéen a wile'e' beoritase'.

Le yóok'ol kaabo' yaan chokoil ti'

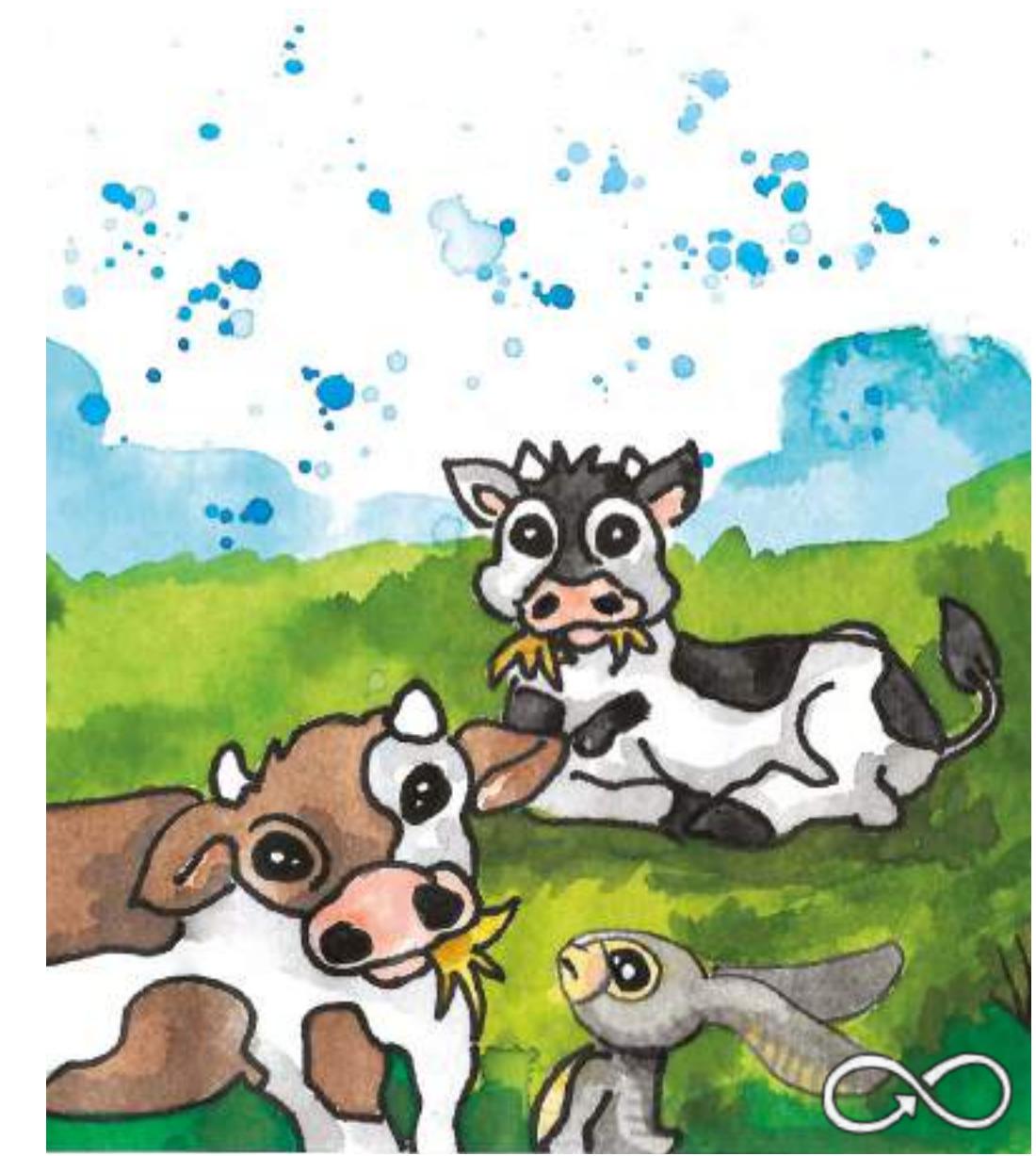
Le yóok'ol kaabo' yaan chokoil ti'
 P'áat ma' t-kanáantik
 Ba'ale' t'i'an t-k'abe'
 Je'el u páajtal utsküintike'
 Kone'ex kanáantik nukuch k'áaxe'ex
 k-áalkab ja'ex
 k-akakbal ja'ex
 wa müul meyaje'exe'
 yéetel k-nupláantik k'abe'exe'
 ma' u yaantal yaanyamil, k'aasil yéetel
 táan óolalil
 u k'iinilo'ob k'iimak óolal
 muuk'il yéetel ma'alob aantalil



yéetel junmúul tu yóolal k-yóok'ol kaab
 yaan k-múul k-k'ixeke'ex u bejil
 k-yaabilaje' k-ts'aak
 utia'al u páajtal le yóok'ol kaabo'
 xma' xta'miisil yéetel k'askunaajil
 yaan k-béeytal je'ex ka'ache'
 ta wóolal yéetel tin wóolal
 itu yóolal tuláakal!
 K'i óolal yéetel toj óolal ti' yóok'ol kaab
 K'i óolal yéetel toj óolal ti' yóok'ol kaab
 K'i óolal yéetel toj óolal ti' yóok'ol kaab

5

Úuchben tsikbalil:
Le bix suuke' ma' ma'alobi'



U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Le bix suuke' ma' ma'alobi'

K'uch túun u jóok'bal le semanao' le éetailo'ob jkanáanilo'ob lu'umo'obo' bino'ob u máanso'ob k'iino'ob tu rancho u cha'a' láak' Yunuén kasa'an ti' jump'éel u chan kaa'jil Guanajuato, tu lu'umil Bajío Mexico. Le lu'um je'ela' jach k'aj óola'al tu yóolal u nojoch lu'umil ma'alob utia'al pak'al.

Le ka' bin u náats'alo'ob te' rancho le "Wakax Kíimak yóolo", tu joolbale' tu yila'jo'ob jump'éel nojoch ts'ib ku ya'alik: "Uké'exukaab yiim Wakax Kíimak yóol". Le paalalo'obo' jach kíimakchaaj u yóolo'ob, táan ka'ach u bino'ob tu waawa u na' Yunuén beyxan táan ubin usku'un kukaaba'atik Fidel. Fidele' yaan ti' veintiún ja'ab yéetel táan u xokik u meya'jil k'áax, yaan u ts'o'oksik u xook ti' Ingeniero utia'al u meya'istik le lu'um ka jach yanak k-o'och janal.

Chéen tu k'áat máansilo'ob le joolna'jo', yaan jump'éel nojoch lu'um tu táanilo'ob, maas ti'

500 hectareas pak'bil sorgo. Le sorgo ku meya'j utia'al u yo'och ba'alche'ob. Le je'el túuna, u yo'och wakax.

Jach jats'uts u yilpa'jal, keet u liik'il. Ku jóoya'atiko'ob yéetel jump'éel nuxi' mákina tu chawkil yéetel u balak'il tu xuulo'ob yéetel ti' jump'éel tuboe yaan u mejen joolil tu'ux ku yóoya' bey xtóosja'e'.

Tu náachile' ku yilpa'jal uláak' nukuch lu'umo'ob yéetel u makinalilo'ob jooch, le makina'ob ku



Joocho'ob jach ma'alob tumen ku jach bilintik. Óoxp'éelo'ob, jach ma'alob beeta'aniko'ob jach keet.

U na' Ynuén tu ya'alaј le táan u bino'ob tu bejil le naј yaan te' ranchoo': -iJach ma'alob túun le pak'alilo! iJach tsola'anil, jach jats'uts! Kex tumen waye' ma'atech u keet káaxal ja'. Le óolal túun in kiik yéetel u láak'tsilo'obe' jach ayik'alchajó'ob te' tu ts'ook lajün ja'abo'ba'. ibey ixtako! Yaanchaj u xuupo'ob ya'ab, ba'ale u yutsile'ma'alob jóok'iko'ob le cicloo'. Ku pak'iko'ob yo'och wakax, ku joochiko'ob, ku beetiko'ob ba'ax u jaant le wakaxo'ob ku tséentiko'obo'.

Le ka' k'echo'ob tu xts'iiko'obe', mii bey 400 metrosile' tu yilaјo'ob u nukuch naјil tu'ux

jáalk'abta'an le wakaxo'obo'.

-illawile'ex, je'el le wakaxo'obo! iT'i'ano'ob tu yotocho'obe! mii jach ku kíimaktal u yóolo'ob kéen jóok'ko'ob janal-tu ya'alaј jVictor kíimakil yóol.

jFidele' tu núuktaј tu ch'ichnakil: -ma'atech u jóok'lo'ob. Bul kála'ano'ob. Ku siijilo'ob, ku janalo'ob, ku nuuktalo'ob, ku jo'osa'al u káab yiimo'ob, ku maas tséenta'alo'ob, ku ka' jo'osa'al u káab yiimo'ob ku ts'o'okole' ku kíinsa'alo'ob. Mix juntéen ku jóok'olo'ob, chéen ku ts'áiko'o u káab yiimo'ob. Kuchlan kuxliko'ob, Tak yéetel nukuch makina ku po'ots'ol yiimo'ob. Óotsile le ba'alche'obo' ma' tu yila'alo'ob je'ex unaјe'; ba'alche'ob jach káana'ano'ob yéetel utsilt'ob. Ku yila'alo'ob bey taak'ine', chéen ku yilala u aalilo'ob yéetel tu yóolal litro.

U na' Ynuén tu núuktaј: -Ma'alob in paal, u po'ots'ol yiimo'ob yéetel makinae' ma' jach káasi'. Tene' úuchje'akile' tin beetaј ba'ale le táan in beetiko' táan in tsikbaltik, kin báaytik, kin ts'áik u Dyosbo'otikil ti' tu yóolal u káab yiim. Ku ts'o'okole' in taatae' ku jáalk'abtiko'ob janal le wakaxo'ob túuno' ku jach kíimak ta yóolo'ob. Tak ja' ku yuk'iko'ob tu'ux akakbalo'



-Bey iixtako'- tu núuktaj Fidel -tumen te'exe' lajun wakax yaante'ex yéetel jach a yaabiltme'ex. Ba'ale in xkiit yaan t'i maas t'i 5 mil utúulale' mix juntúul u yaamiltmi'.

-iAy in paal! ¿A k'áat wa túun a wa'ale uts ta t'aan ka meyañakech t'i jump'éel nuxi' rancho beya'?

-Ma', ma' in k'áati'-tu núuktaj Fidel.

K'uchóob, tu t'aanjo'ob le láak'tsilo', ts'e' yuumo'ob, ch'a'láak'o'ob tu jo'oso'ob janalaje'ex, queso, tsajbil papas yéetel boox ja'. Kulajo'ob

tu jáal le nuxi' jatsúts naajo'.

Yunuén tu k'áatal t'i u xkiit xNayeli: -xkiit ¿Máakalmáak le wakax maas jach yaabiltmo'?

Le xkiit Nayelio' jaja'che'ejnaje'ka tu ya'alaaj: -Ma'in paal, mix juntúul jach in yaabiltmi', chéen in wojel mii 5 mil yaanto'oní. Tene' chéen ba'ax kin pa'atake' ku ts'áato'on te' ranchoo' ts'o'ok u p'aastal k-manik naajo'ob, koche'ob, ooro'ob yéetel tuláakal ba'ax k-ts'iiboltike ts'o'ok u béeytal. k-xíimbal ya'ab táanxel lu'umilo'ob.



Fidele' chéen bey mixba'ale' tu ya'alaś t'i le jkanáanilo'obo': -žtáan a wilike'ex wáas?

Ja'atskabil tuláak' k'iine t'i jump'eel kamionetae'ku bisik 14 máake' bin u xiimbalto'ob le ranchoo'. Basilio, Le máax kanáantik le ranchoo', tu bin u tsoliki'ob tuláakal.

-llawile'ex, to'one k-meyaäftik k'áax yéetel alak'bil ba'alche'. Lela' leti' u ma'alobi' t'i u ma'alobil, tumen ku cha'ik náajal óoxtéen wa kaantéen xma' tecnología. Ku meyasto'on jump'it meyaj k'abil maases makina'ob. Ku jatsláanta'al le lu'umo' yéetel k'i ts'o'okole' ku pakiko'ob junjumpáayil t'i k'ek'ex k'iniilo'ob beyo' le táan un nuuktal jump'eele' uláak'o'obe táan u jo'ocholo'ob, ba'ale' le táan k-jochik jump'eele' táan li'isa'alo'obi'. Beyo' máantats' yaanto'on jooch beyo' le wakaxo'obo' maantats' ku po'ots'lo'ob.

JVictore' tu k'áatchi'itaś jBasilio: -u'uye', žjaas wáas túun ma'atech u jóok'olo'ob janal le wakaxo'obo'?

-iJach tu jaajile! žBa'axten túun ku jóok'olo'ob?, miix túun ka' jóok'iko'ob xiinximal. Le ba'alche'obo' ma' tu yu'ubiko'ob ba'al, paalale'ex. Ma'alobo'ob utia'al u ts'áobto'on u k'aab yiimo'ob yéete utia'al jaantbil. Chéen le ku ts'áikto'on u k'aab yiimo'ob ku máano'ob

te' bejil ka'téen utia'al pots'bil yiimo'ob kex 50 wakax ich 10 minutos.

-žkux túun le wakaxo'obo?-tu k'aataś José.

Ah...ba'ale'wa j-toono'obe'k'ekix tu'ux yano'ob. Jump'eel náach yaniki'. K-séeb polokkuuntiko'ob yéetel u yo'icho'ob ku beetiko'ob u séebanil u poloktalo'ob ku ts'o'okole' k-koniko'ob t'i nukuch kúuchilo'ob tu'ux ku ts'a'apal bak'. Ku ts'o'okole' siiskunta'an ku kombiltech t'i'e' noj kúuchil koonolo'obo'. Kin wa'aliktech yéetel le tecnología ku maas jach táas séeb u nojochtalo'ob, ma' je'ex le janal suuk u ts'abalti'obo'. Wa x-ch'úupo'obe' k-jumpáaykuntiko'ob xan t'i u na'ob, utia'al ma' u lu'usiko'ob u k'aab yiimo'ob, ku ts'o'okole' beetik u ts'áiko'ob uláak' u mejnilo'ob yéetel maas k'ab iim.

Le j-Kanáan lu'umo'obo' jach ja'ak'a'an u yóolo'ob t'i bix u t'aan jBasilio tu yóolal le loobolo'. jFidele' ma' tu páastal u ta'akik u ts'iikil.



-ba'ale tu yóolal le pak'alo', ilawile'ex: t'i'an le ch'e'en telo'. Ts'o'ok u ti'silto'on ka'ap'éeli' t'i' lajun ja'abí', ba'ale' k-jolik uláak' k-jóoya' yéetel makina. Le ja'il le joooyabo' k-ts'áaik xanti' kimiko utia'al u séeb nuuktal. Te' lu'umo' k-ts'áaik jach ma'alob pesticida ku yáantiko'on kiins le k'aakas ik'elo'. Beyo' ma' tu yokol k'aak'as ik'el t'i'..

-¿Kux túun wa ku ka'sa'ap'al u ja'il ku ts'o'okol ma' t-kaxtik uláak'e'? -tu k'áatal ja'ak'anil yóol José.

-Ah...ts'o'oku yúuchuto'on juntéení'-tu ya'alaj



x-kiit Nayeli-k-p'atik le lu'umo'ob je'elelo' yéetel k-manik uláak'ob. To'one ba'alí' k'áastí' uláak' lu'umo'obi'. Le ba'ax k-káato' ka yanakto'on u ja'il ch'e'en utia'al pak'al.

-¿Kux túun le lu'umo'ob ta p'ate'exo? ¿Ba'ax úuch tu yéetelo'ob? -tu ya'alaj Yunuén.

-K-siik t'i' uláak' láak'tsilo'ob le mix jump'éel chan p'aak tu jo'osaj t'i' u tia'alo'obo'. Tumen le u pa'ak'al jump'éelili' ba'ax te' lu'umo' ku xupik yéetel ku tikinkuuntik. Lelo' bey suuk u yúuchul t'i' jump'éel lu'um jach ma'alob tu'ux ku nuuktali'-tu ts'o'oksa'j u t'aan Nayeli.

-x-kiit, le je'el túuno' ba'ax a k'áastí' wáaj túuni'. Ma' wáaj túun kaas a wu'uykabáali' -tu k'áatal Yunuén.

-Ma' in paal, ma' in talamili', tene' ma' u kiiken utsili', tene' ma' siijen utia'al k'uuxili', tene siijen utia'al in ayik'altaj. Ku ts'o'okole' ta wilik, le lu'um kabil máako'obo' maantats' tu túumbenkuunsiko'ob ba'ax...k-ojel yaan u kaxtik ba'ax u jeelil le ja'ku xu'upulo'.

-Jela'an a tuukul xkiit-

tu ya'alaј јFidel -, ma' u kiikech le utsili'; u јaaјile u kiikech kúulche'ob, ti'e' ba'alche'obo'. U ch'upul paalech ti' le yóok'ol kaab, u kiikech le јa'o' mii maas ti'eło' teech le јa'o' teech u јa'ile' táan a ts'o'okol yéetel a láak'tsilo'ob yéetel chéen le јump'éelili' naј yaantech yóok'ol kaaba'. Le ka wa'alik teech bey unaј u yúuchulo', ma' ma'alobi'. Jach ma' ma'alobi' yéetel ku kiinsajl.

A јomik u ciclo le јa'o' jach táaj sajbe'entsil; xma' chákil wa chuup yéetel búulkabil tu yóola u ma'alob anil le lu'umo', le kuxtal ku taal u k'iino' jach yaј. Le táankelmo'obo' k'aat ka' talak јump'éel ma'alob kuxtal, ma' ten beet je'ex te'exe'.

Le јa'o' u k'iik'el le yóok'ol kaabo' yéetel u јáatsal u maas k'aana'anil k-wiinkilil.

Tuláakalo'ob u paalalo'on le xNa'tsil lu'umo'. Wa le ja' ku xu'upul tu yóolal le bix u meyasta'al xma' p'iisil ti'e' pak'alo' chéen ku chokočintik lu'um, ti' tuláakalo'one'ex bey úuchlo'. Tu yóolal le јooch beya' ku k'aak'as tséentikubáal le máako'obo' le beetik seen yaan máak k'oja'ano'ob.

Le bak'o' ma'alob, ba'ale ma' u jach piit máan a jaantik. єBix yanil óoli' tuláakal ku meyaј ti' le lu'um utia'al u pak' chéen yo'och ba'alche'ob kala'ano'ob, mix táan u pak'ko'ob јejeláas janalo'ob utia'al máako'ob yéetel ba'alche'ob le

unaј k-iiko'on bey k-láak'o'obe'?

Tu yóolal le xtikin lu'um ta p'atajo', le Yóok'ol kaabo' páat xma' јejeláas kuxtalil kanáantik ka'acho' yéetel ku chokoltal le lu'umo'. Le tu taasaј tupaache' jach táaj yaј. Le máako'obo' ku maniko'ob bak' chuup yéetel kimico yéetel ku seen polok kuuntik máak, ku bin u kíimilo'ob јunјump'iitle' mix yojelo'ob ba'ax óolali'.

-ijMa' na'at paal! -tu ya'alaј le xkiit Nayeli tu yu'ubik a'ala'abikt'i bix leti'e'. Le máako'obo' yaan k'iine' ku ts'iikilo'ob wa tu јaaјil ba'ax ku ya'alik le máako'ob bixo'obo'.

U na' Yunuén tu cha'aj tukuklaј u suuto'ob te' bej túuno' tu ya'alaј ti' le јKanáan Yóok'ol Kaab yéetel ti' Fidel: -jach k'iimak in wóol ta wóolale'ex. Tap'ilaje'ex in wicho'ob. iTawa'alaјe'ex

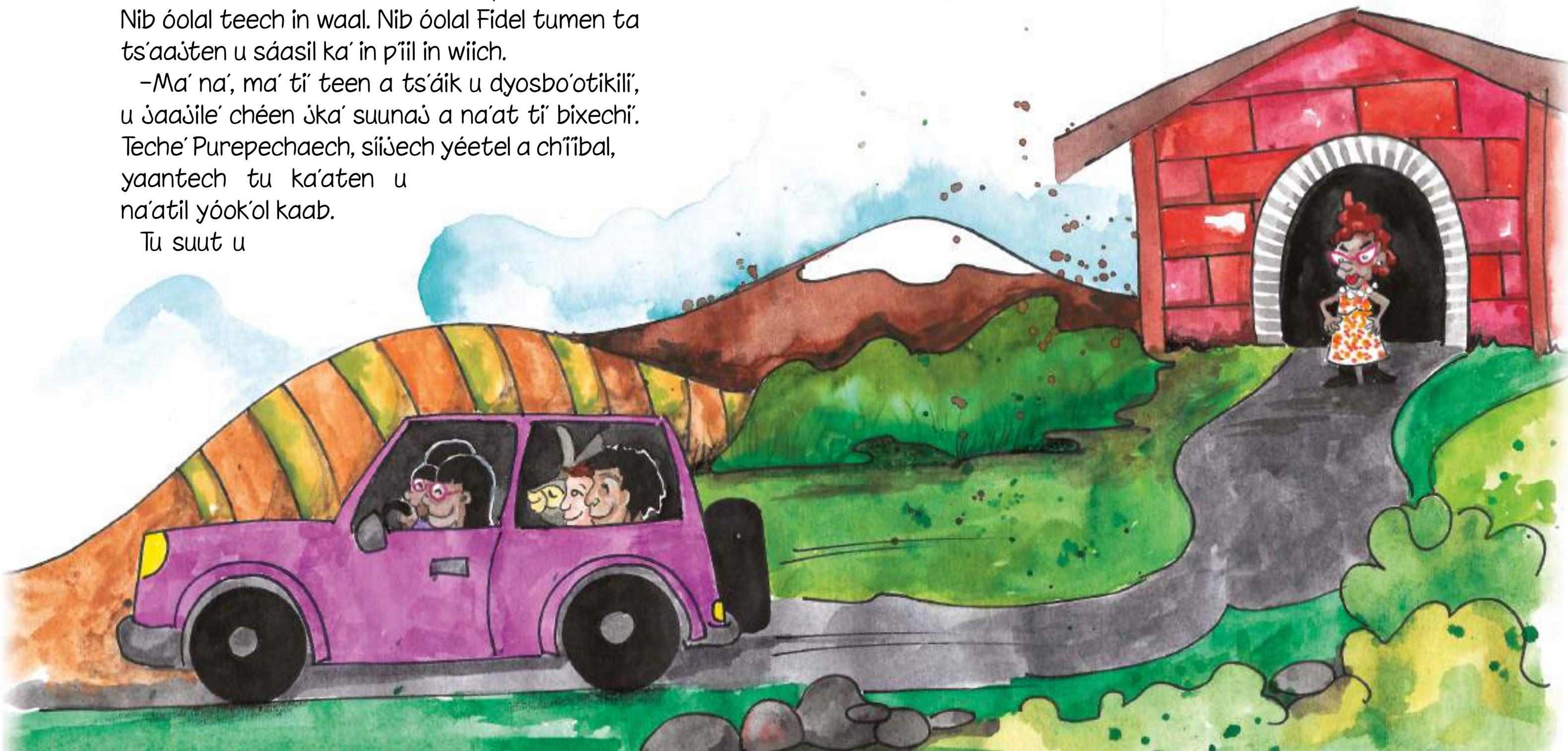


ba'alob jach jaaštak! Ma' in wojel ba'axten
jach xaanchaj in wilik jach máan uts le paak'al
yéetel le j-tseentbil wakax u ya'abta'alo'ob
jach séebanil, tin tuklaje' le kuxtalo' uts utíal
ka' ila'ak jach táan k-biin táanil tí k-kuxtalil.
iJaach su'laken! Ta tséele'ex u piixil in wiich.
Nib óolal teech in waal. Nib óolal Fidel tumen ta
ts'aisten u sáasil ka' in p'iil in wiich.

-Ma' na', ma' tí teen a ts'áik u dyosbo'otikili',
u jaašile' chéen jka' suunaј a na'at tí bixechi'.
Teche' Purepechaech, síjéech yéetel a ch'íbal,
yaantech tu ka'aten u
na'atil yóok'ol kaab.

Tu suut u

k'ayiko'ob túun u paaxil lu'um tuláakal te' bejo'.





K'UBEN TI' KAAJ

T'i u K'aayil Jéets' óolalile' níukte' ex:

1. Ba'ax u meyjil Kool.
2. Ba'ax le júmp'éelili' ba'ax ku pa'ak'al te' lu'umo' yéetel ba'ax k'aasil je'el u taasike'.
3. Yaan wáaj rancho a k'aj óole'ex je'ex le t'i'e' x-kiit Nayeli.
4. A tuklike'exe' k'as wáaj u sa'ap'al le u ja'il le ch'e'eno'.
5. A tuklike'exe' le ba'alche'obo' ku yu'ubik wáaj k'ala'anilo'ob. Ku yóotsilkubáalo'ob wáaj. Ku muk'yaajo'ob wáaj.
6. A p'atik tikinil le lu'umo' ku chokokintik. Ba'ax k'aasil ku taasik.
7. U'ye'ex u paaxil meyajnaj ma' k'a'amil táan u tsikbalta'a le úuchben tsikbal 5 jo'osa'an t'i u kamp'éel áanalte'il. Beete'ex u ts'ibil bix kun beetbil júmp'éel balts'am yéetel ma' k'a'amil le paaxo' beete'ex bix úuchik te' úuchben tsikbaló'. Ma' u tu'ubulte'ex le máax kéen u beet u jaïlo'.



K'UBEN TI' TEECH

1. K'aat t'i a láaktsilo'ob. A k'aj óole'ex wáaj tu'ux u tal le bak' ka jaantike'exo'.

6

Úuchben tsikbalil: Chúumpasal yéetel jets'tal



U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaáj wa xka'an-saáj xook le boonilo'obo'.

Chúumpajal yéetel jets'tal

Le ka'aj ts'o'ok u xiimbalil le u rancho xkiit xNayeli, le jKanáan lu'um kabilo'obo' táan u jach tukultiko'ob le óolale' tu ch'a'atuklaáj u bino'ob u chan ch'a'ob jumpp'iit u yiik'alil alab óolal tu noj lu'umil paalal.

Tu yóolal le súutukil k'uchiko'obo', yojelo'ob tu'ux kéen u yilaajo'ob Ñam: táan u yukúl tu k'iwikil kiimak óolal. Ma' talami' xan kéen u yojéeltilo'ob máakalmáak kúuchilili'. Yojelo'ob tia'an te' tu'ux kuko'onol u piimpin waajil ixíim chuup yéetel buúl, queso wa u pak'anilo'ob jMartin, tu'ux mina'an uláak' jach kii u beeta'al u yu'ubil Ñam, tumen u yojelo'ob "ti' kii'le' ku jumppáaytal ba'axo'ob".

Táan u yukík u k'aab chúujuk pak'áal yéetel táan u jaantik ka'ap'éel kii'ki' pak'achbil piimpin waaj le ka' tu yilaajo'obe' tu t'anaajo'ob yéetel kiimak óolal.

-iBix a beelé'ex! iKexi' beyo' kuche'ex tu súutukil

ma'lob utia'al a jaanale'ex ikulene'ex yéetel jaanene'ex tumenlela' uyo'ochajáawo'ob. iBa'ax kin wa'alik u yo'och ajáawo'ob... Yumtsilo'ob! Leti' u jach kii te' kuxtala'.

-Ñam máantats ka wa'alik lelo', le ba'ax ka jaantiko' leti' u maas kii-tu ya'alaáj José táan u che'ej.

-Tumen seen kii in jaantik le ba'ax ku siikto'on le Lu'umo'...ba'ale u jaajile', u jaajile', ti'e' ba'axo'ob ku paa'jal in jaantiko', le ba'ax maas kii in jaantiko' leti'e' pak'achbil piimpin waaj táant u joo'kol te' xamacho'.



Yunuén táan u taasik jump'él waaj chokoj u ts'aama' ta'abi' le táan u k'aayo' tu kots'aj bey jump'él chan burroe'- "Tene' yaanten jump'él u chan buurroil chokoj lu'um kin ts'áik ta'abti' mix junteen ku yu'ubik" - ka ts'o'oke' ka' tu jaantaaj jach táaj k'iimak u yóol.

JVictor yéetel José tu k'áato'ob ti': -'kux túun le k'aay je'elo', Yunuén?

-iAh! Tu ka'ansaisten in chiich ku ts'o'okole' in na', máantats' ku ts'áiko'obten jump'él u chan choko buurroil lu'um kéen pak'achnako'ob.

Le ka' ts'o'ok u janalo'obe', le k-éetailo'oba'



tu tsikbalto'ob ti' Ñam le bix tu máansilo'ob te' rancho yéetel t'aanaajo'ob tu yóolal u nukuch meyañil koolo'. Tu tsoljo'obti' yéetel sajak óole' u pa'ak'al jump'élili' ba'ax te' lu'umo' ku beetik loolbtí' yéetel ku jach tikinkuuntik.

-Ñam, ku pak'iko'ob je'el ba'axake' ku ts'áiko'ob fertilizante ti' yéetel kimico ku beetik k'aas ti'e lu'um yéetel ti' wiinkililo'-tu ya'ala jVictor le táan u xiimbalo'ob u yilo'ob bix u bin u meyañil le kool te' tu noj kaañil le paalalo'obo'.

Ñam tu núuktaj: -Ma' a tuukule'ex chéen ti' le k'aak'as fertilizante, ba'ale tuukulnake'ex xan ti'e' iñaj u k'exmo'ob bixo'. Kaj óola'an bey iñaj transgénicas. Ti' lelo' ts'o'ok u péeksiko'ob u kuxtalil, iñajo'ob bey robote'.

-¿Ba'axi'? ¿iñajwáajk'exa'an bixi'? ¿Utiáal u tséentiko'oble wakax wáaj?-tu k'áataj José sajak yóol.

-Utiáal u tséentik wakax, ba'ale maases máako'ob. Eesañil, Méxicoe' yaan ixíim transgénico. Le ixíimo' jump'él siibal p'aat to'on

uuchjéakil yéetel yaan u jéjeláasilo'ob. Je'el u ya'alal mix tu'ux u yéeyik máak u kí'il yéetel u joochile', ku k'ebxesiko'ob...ba'axten a tuklike'ex -Tuk'áatajÑam-. Utia'alunáajaltiko'ob taak'in ya'abach yéetel ya'abachil. Ba'ali u k'áajst'iob ka sa'atak jéjeláasil kuxtali', ba'ali' u k'áajst'iob u toj óolalil máaki'. Le ba'ax u k'áato'obe', ts'o'ok tsikbaltik, ka' ayik'alchaasko'ob..



U k'ója'anil le xNa'tsil Yóok'ol Kaabo' u bixil u yóotsilil le kuxtal besela'o'. Bey júmp'éel mayakche' yéetel kan ts'ít yooke': le yáaxo' leti' u ch'a'iko'ob ma' p'iisil tuláakal le lu'um kabilo', tumen le jma' na'ato'obo'ku na'atko'obe' le lu'um kabilo' utia'alo'ob, leti'ob yuumilo'ob. Ma' beyi', ts'o'ok óoseltik to'one' lu'um kabilo'on, chéen jun chan jaatso'on.

Le u ka'a ts'ít yooke' leti' u p'e'eta'al máako'. Utia'alunáajalta'al ya'abach taak'iné'ku ba'ajal máako'ob seen meyaj wa ku táabsa'alo'ob ti' internet ka seen meyañnako'ob tu juunalo'ob. Beyxan ku táabsa'alo'ob wa ma' tu maniko'ob le ba'axo'ob ma' patalo'ob ku beeta'alo', olino'ob. Ku túubsa'alo'ob ti' óotsilil yéetel ti' p'aax.

Uláak' ts'ít yook le mayakche'o' leti'e' suukbe'en na'atilo'. iBa'ax na'atil yéetel ba'ax na'atil! Ya'ab u téenele' ku yoksa'al máak xooknaşa'an meyaj utia'al u no'no'jo'olt ba'axo'ob ka yanak ayik'alil, kex ku k'ója'ankunt máako'ob yéetel le yóok'ol kaabo'. Lelo' na'at xma' na'atil. Juntúul máak yaan u na'ate' ma' tu beetik k'aas ti' yóok'ol kaab, ba'axe'ku yu'ubik, ku kanáantik bix yanil. Ti' u jela'anile' ku ts'áiko'ob júmpáayil u kamp'éelil yook le mayakche'o': ciencias sociales. Ma' tu na'atiko'obe' le u ba'alilo'ob yóok'ol kaab yéetel u kuxtalil máake' jach u nupmubáa, yéetel yaan

ba'ax u müul ti'alo'ob.

Jump'éel ba'ax chiika'ankunsike' leti'e' ba'ax tu yilaajo'ob te' rancho "Le kiimak Óol wakaxo". Jach k'aas. Le ba'ax ku beetik le máako'obo tu séeba'anil ku beetik k'aas ti' u ba'alilo'ob Yóok'ol Kaab, wa le lu'um kabil ku koja'antal wa ku péek bix anike', tu séeba'anile le máako' ku muk'ya. Le óolal k-a'like le u ba'alilo'ob Yóok'ol Kaab yéetel una'atik máake' ma'chéen wa ba'axi', jun müuch' jejelás ba'axo'ob ku müul meyajo'ob tu báabalo'ob. Ba'ale k-suut te' ixíimo'...Leti'e ba'ax ma' a wojele'ex kéen in wa'alte'exo', ma'axaane' le ixíim ka jaantike'ex México k'ixa'an bixi.

-U'yej ma', Ñam, jach taa'j ya'ab talamil. ¿K'aasil ich ja', lu'um, iik' yéetel beoritase' te' iinajo' wáaj? ¡Jach taa'j ya'ab! ¿Bix je'el u páastal utsküintik ya'abach talamilo'obe?- tu ya'ala'j jVictor yéetel sajkil.

-Ma'tu yóolal wa jach ya'abach talamili', chéen jump'éelili', ba'ale' jejelás, yéetel jaatsal. K'aabéet u millonesil mejen xi'ipalalo'ob yéetel mejen ch'úupalalo'ob Mexicoilo'ob utia'al u k'exiko'ob lelo'. Ba'ale' je'el a páastale'exe', k'aajakte'exe' yéeya'abe'ex tumen le xNa'tsil Yóok'ol Kaabo'.

Leti' le ixíima' jach tu séeba'anil una'j k-ilik, tumen Méxicoe' tuláakalo'on yéetel

taala'já'ano'on te' ixíimo'-tu ya'ala'j Ñam utia'al túun u xu'ulul u tuukulo'ob k'aase', tu káasa'j u tsikbaltiki'ob jump'éel u jach jats'uts tsikbalil azteca-. Le xiibo'obo', ko'olelo'ob, mejen xi'ipalal yéetel mejen ch'úupalaalo'ob jach wi'ijo'ob. Tu seen kaxtiko'ob ba'ax u jaantobe' chéemba'ale' kex beyo' mina'an ba'al u jaantiko'ob. Yojelo'ob yaan jump'éel ba'ax jaantbil jach kii te' j-k'áax tu'ux mix máak ku k'uchlo'. Ts'o'okili' u k'áatko'ob áanta'j ti' ya'abach Yuumtsilo'obe' chéemba'ale mix juntúul páatchajki'.

Le Yuumtsilo'obo' tu much'jubáalo'ob je'ex u beetiko'ob láala'j wi'inale' ka tu tsikbalto'ob ti' Quetzalcóatl le ba'ax ti' t'aanaajo'obo', ti' tuláakalo'be, u péeksiko'ob u k'áaxil ts'aa janal



te' kúuchilo', tumen tia'an le che' jach k'aaj óola'an ku tséentik le kaajo'. Ba'ale mix yéetel tuláakal u muuk' le Yuumtsilo'ob páatchajak u péeksiko'ob le k'áaxo'. Quetzalcóatl, u Yuumtsil le ma'alobilo', yaanchaj u beetik jump'él u meyajti' na'at ma' muukí'.

Tu tuklaj u bin yil le chak siiniko', jach k'aaj óola'an tumen jach ku meyaj yéetel táanil ti' yúuchul wa ba'ax. Quetzalcóatl tu ya'alaaj: -j-yaabilaaj siinik a'alten, žtu'ux yaantech le kil'ich kúul che'o? žtu'ux yaantech le ixíimo'?



-Ma'tupáajtal in wa'aliktech, jump'él muukul t'aan-tu núuktaj ti'.

-Much a'alten, le kaajo' wiis yéetel táan u muk'yaaj, a'alten tene' utia'al in sutik u jeele' máantats' yaan in kanáantikech-tu ya'alaaj le Yuumtsilo'.

Le jchak siiniko' tu ya'alaaj ti'-: ti'an tu K'áaxil le ts'aa áantajo', ta'akpaaja'an, ti' yaanto'on tuláakal le janalo'. Teen kin jbiskech, chéen wa ka beetkinbáaj in wéetai'l.

Quetzalcóatl tu éejemtaaj ka tu suutbail juntúul box siinik. Le siiniko'obo' múul xiimbalnajo'ob tak tu K'áaxil Ts'aa janal ka' tu yéeyo'ob le ixíim maas jatsúts yéetel ma'alobo'. Jach itstikyaje' éemo'ob te' nukuch K'áaxo'ob tak u k'uchlo'ob tak Tamoanchan, U lu'umil túumben kuxtal, ka' tu k'ubjo'ob t'i' azteca'obo' ka tu pak'jo'ob. Te' tu jocho'obo' tu jaanto'ob ka tu ka' pak'jo'ob ulák'o'obi', tu yiliko'ob u nuuktal u paalalo'ob, u yáabilo'ob yéetel le chúuka'an kaajo'ob muuk'a'an yéetel toj yóolo'ob. Le janal je'elo' ku suut juuch'il ku beetkubáaj u bak'il máak. Quetzalcóatl te' súutukil je'elo' káaj u k'uulta'al bey le Yuumtsil mas k'aana'ano'-tu ya'alaaj Ñam.

Le paalalo'obo' mix múuts' ich ku beetiko'ob le táan u yu'ubiko'ob le tsikbalo'.

Ñam tu ya'alaj: -U jaajile' ma' k-ojel máax suukbes máaxí, wa le ixíim tu suukbesaj le máaxo'obo wa leti' le máako'ob t'i le ixíimo'. Le ba'ax k-oojelo' žle ixíimo' yaan bey 9 mil ja'abo'ob táan u pa'ak'al tu lu'umil Mexico, te' lu'um yaan tu jáal u áalkab ja'il Balsas. Diosbo'otikil t'i u nu'uka'anil u pa'ak'al le ixíimo', le máako'obo' nuukchajo'ob tu nu'uka'anil. Le ixíimo' bisa'ab t'i tuláakal Mesoamérica yéetel páatchaj tak u lili'k il t'i k'üixil witso'ob, t'i kabal lu'um, t'i ooxol wa ti ke'el. Tu beetjubáal jump'él ba'ax k'a'abéet t'i tuláakal u kaa'jil Mesoamérica bejela'e' tia'an t'i tuláakal yóok'ol kaabe'-ka' ts'o'ok Ñam.

-Chéen Méxicoe' yaan maas t'i setenta u jejeláasil ixíim siñal, u k'áat ya'ale', suuk besa'an t'i je'el ba'axak k'ínil yéetel je'el tu'uxake'. Le ixíimo' u tuunichil u chúun pak'il u miatsilil k-noj lu'umil. K-káajbal yéetel máaxo'oni'. K-K'ájlayil. Jach talam ka u p'atubáal u beetubáal -ka' tu náach ch'a'ataj yiik' Victor.

-Wa ka wile' je'el in wa'alikte'exo' tu káajbalo', yaan jump'él sajbe'entsiilil ch'ene'etik k-jach k'a'ana'an janalo': le ixíim k'expaja'ano'.

T'i u láak' lu'umile', juntúul Juunal K'askunaaje', meyañaj t'i na'at (kin wa'alikte'ex na'at chéemba'ale ma' na'ati', maan tuukul utia'al u beetiko'ob k'aas) yéetel ku k'exiko'ob jump'él

wa ka'ap'él geenes t'i junkúul sak'abil ixíim, le táakbesaj jump'él kiimsajil utia'al ma' u yokol ik'el te pak'alo'obo', utia'al ma' u nojochtal mix ba'al tu tséel le pak'alo'. iT'i kutaalle pesticida ichi le iinaajo! lelo' je'el a wilik bey ma'lobe', ba'ale' le ixíim je'elo' ku jaanta'al tumen ba'alche' yéetel tumen máak, yéetel ku beetik loob t'i u toj óolal máak..

Ma' chéen le jaajo'. Ku tukliko'obe' tumen letié' wiinik no'no'jo'olte', le máax t'i ku meyaj le u "no'no'jo'ole" wa iinaje, yaan u bo'otik. Le bix ku meyajtech le iinajo, ku beetiktech jump'él k'axt'aan. Maases le iinaj beyo' ma' tu yáantal u jeelo'ob ka' tu ts'o'oksal u t'aan Ñam.



-¿Bixí? ¿Wa ka pak'ik le ixíim ta jochajo', ma' wáaj tu jóok'ol junkúul chan nal? -tu k'áatas Ynuén.

-Ma', lelo' leti' u k'áato'obo' ka maan i'naaj ya'ab u téenel a pak'al. Ya'ab u téenele', unaaj xan a koniki'i a jooch, kex wa ma' biiniktech utsil tu yóolal le cháako wa tu yóolal loobil.

-U'yej, lelo' jach taaaj sajbe'entsiil, yaan a sutik yuumilil le wiinik ti' u k'áaxil tséentajilo' le wiiniko' chéen taakin u k'áat, ba'ale' bejela'e' yaan u ayik'altal tu yóolal u meyaj uláak'o'ob yéetel xan u miatsil.
iLeti' u K'aasilo!- tu ya'alaaj Victor.

-Beey, ku
ts'o'okole' ku
yoksiko'ob ich
sajbe'entsilil
le jejeláas
sijnal ixíimo'bo',
ku k'astalo'ob
le pak'alo'ob
yéetel le i'naajo
ba'ale' tumen le
k'ixa'antak maas
yaan u muuk'e', ku

bin u ts'áik juntséelil le uláak'o'obo'. Le óolale' u to'okol k-chúunul yéetel u kúuchil janale' jach táan unaaj u k'aana'antal ti' j-Mexicoil, ma' chéen to'oní, ba'ale' tuláakal le yaan u ma'alob tuukul tu yóolal le kuxtalo'.





KUBEN TI' KAAJ

1. Kaxte'ex jun wuts'u juuch'il ixíim ka'bise'ex tu kúuchil xook. Ichil tulákale'exe' kaxte'ex jump'él Jayáach ché jump'él metro táankuch u chawkil yéetel u kóochil utia'al a ts'áike'ex beoritas le a'albite'exa':
2. Beete'ex jump'él nuxí' maketa yéetel jatsláante'ex le meyaño'. Yéetel u juuch'il ixíime' beete'ex u Yuumtsil Quetzalcóatl yéetel le máako'obo' t'i tulákakal jeselás ja'abilo'obo, chak yéetel boox siiniko'ob, beyxan kool. iJump'él u miatsililo'on ixíim!
3. Bey jump'él u meyajil xooke', ts'ibte'ex u ik'il t'aanil ixíim, yaan a t'aane'ex t'i u yutsil yéetel t'i u úuchben tsikbalilo'ob. Beete'ex jump'él ketlanil. Le ku jóok'ol táanilile' yaan u táanilkuuntik u našíl u xook t'i ketlanil u jáatsalil u xook. Beyxan yaan u ts'abalti' jump'él escultura.
4. Jach u'uye'ex u paaxil le úuchben tsikbala' yéetel u nu'ukbesabáale'ex utia'al jump'él óok'ot u tia'al a ts'áike'ex u diosbo'otikil t'i yóok'ol kaab tu yóolal le ixíimo'.



7

Úuchben tsikbalil:
U ts'uulilo'obe' le kooche'



U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

U ts'uulilo'obe' le kooche'

Le jkanáan Yóok'ol kaabo'obo' bino'ob tu noj lu'umil México u ts'ájo'ob cha'antbil jump'eel balts'am ti' u jejeláasil ma'alob aantal, tumen tu náajalto'ob u ketlan méek'táankaajil jkanáan Yóok'ol kaabilo'ob. Jach táaj kiimak u yóolo'ob, tumen mix junteen anako'obi ba'ale' u yojelo'ob kás óola'an bey "U Méek'táankaajil Páalaci'ob". Bino'ob ti' autobús láak'inta'ano'ob tumen le jka'ansaaj Domingo te' bej túuno' ma' tu p'ataj u tsikbaltiko'ob ti' le monumentos wa ti' tsikbalo'ob ts'o'ok u xak'altiko'ob tu yóolal le noj lu'umilo'.

Le ka' ooko'ob te' noj kaajo' tu yilaajo'ob le autobuso' jach chaambelchaj u bin, ichil le noj kaajo' xáanchajo'ob jump'eel hora táankuch

utia'al u kúchulo'ob tu'ux ku wa'atal le autobuso'.

Te'elo' ti' ku pa'a'ta'alo'ob tumen juntúul xka'ansaaj utia'al u bisa'alo'ob u ch'a'ob metro tak kúchulo'ob centro histórico beyo' ku bino'ob tu jats'uts kúuchilil u noj mola'ayil u kúuchilil u yilal xookil. Kex tumen ya'abach máako'ob ku yokolo'ob yéetel ku jóok'olo'ob te bagono'obo', le biimbal je'elo' jach jats'uts tu yilaajo'ob, tumen máano'ob ti' yáanal lu'um yéetel jach séeba'an. Ku máano'ob ma' tu xáantale' ku kúchulo'ob ti' uláak' estaciono'obo'.

Jóok'ob tu estacionil le zocalo ka' ja'ak' yóolo'ob tu yóolal u jats'utsil le k'iwiiko', kúuchil



político yéetel uláak' jejeláas looxo'ob ucha'anis k-noj lu'umil. Máano'ob tu séeba'anill tu museoil templo mayorka'k'a'asti'ob ya'abach tsikbaló'ob, te' túuno' t'i j-yaanchaj Tenochtitlan. Le táan u bin u xiimbalo'ob tu bejil Argentina', ma' tu páastal u yúubiku báalo'ob tu yóolal le kocheobo' yéetel le bocina'obo'. Jach táaj ya'abo'ob, u k'alma u beelo'ob, ma' tu páastal u bino'ob le máako'ob túuno' táan xan u poch'ik u báalo'ob.

Ba'ale'bey leti'ob xiimal u bino'obo' maas séeb u máano'ob t'i le koche'obo' ka'k'uchko'ob túun tu



táan jump'éel nuxi'na. Jach táaj nojoch ya'ab u mejen táankabil yéetel u pak'ilo'obe' yaan bonilo'ob t'i j-Diego Rivera ku ya'alik u jats'uts tsikbalil k-noj lu'umil.

Yunuén tu ya'alaaj t'i le xka'ansaaj xConchita nu'uktiko'obo': -iAy, tin tuklaje' mix juntéen kéen k'uchko'on, tu ts'ookole' le autobuso' jop' u bin junjump'iitil! U ma'alobile' le metro maas séeb k'uchik.

Le xka'ansaaj xConchitao' tu núuktaaj: -Jach beyo', wa t'i taxie' mix bik'in k'uchul ka'achi', te' bejo'obo' ma tu páastal u jach péeksikubáa máak.

José tu ya'alaaj ma' yojeli: -¿Ba'axten túun ku meyajti'ob wa maas séeb u k'uchul máak xiimali'? Ku ts'o'okole' wa ma' tu meyajti'obe' je'el u maas yaantal túux k-xiimbale' tumen chéen p'elak okol te' tu jáalil utia'al xiimbalo'.

xConchita, ma' tu núuktajii, ba'ale chéen p'áat u tuklike'. Mix máak tu tuukul ma' u cha'abal máansa'al koche'ob. Leti'e maantats' tu ts'iboltal u yaantalti' jump'éeli'.

Leka'ts'o'okumáanuxiimbalto'oble oochelo'ob te' pak'o'obo', bisa'abo'ob t'i jump'éel camioneta tak te' hotel túux ku wenelo'obo', p'aatal tu j-nojlil le noj kaajo'. "Chambel u bino'ob", t'i u chaambelile' je'el tak u páastal a wilik bix u suut

le u llantailo'. Xaanchajó'ob ka'ap'éel hora.

José tu yaanyal ts'iikil: -¿Ba'axten ma' táan k-bine'ex ti' metro?

Le máax bisik le camionetao' tu ya'alaj: -tumen te'exe' yaan u ts'a'abal a premio'ex le óolale' maas t-táan óolte'ex, kéen ka' xi'ke'ex ti' u láak' ba'ax wa tu'ux ku bisa'al le máako'obo'. Ynuén tu núuktaj: -Le kaañ tu'ux kaa'aneno', maas ma'alob le tu'ux ku púuta'al le máako'obo'.

Te' tu xkalom iik'il le camiono' táan u yiliko'ob jíump'éel bej ku bak'anpachtik le noj lu'um ka'a p'lik anik, tu k'aap'éelile' k'لال u beelo'ob. Ma' tu páastal u bino'ob táanil. Óoli tuláakalo'obe' chéen juntúul máak ku bisiko'ob.

Le máak bisiko'obo' tu ya'alaj: ti' a xts'iiko' tian le nukuch wiitso'ob, le Popocatépetl yéetel Iztaccíhuatl. Tuláakalo'ob tu sutaj u yicho'ob, ba'ale mix ba'al chiika'ani'.

José tu binuts'iikil tuláakal ba'ax ku ya'alalti'e' ma' beyi', tu ya'alaj: -iMix chiika'ani'!

Le máax bisiko'obo' tu núuktaj: -tene' tin wa'alaj

te'exe tia'anobi ti' túun yano'obi', ba'ale ma' yaanjil k-suertei...le k'íno' ma' jáampik'e'ení'. Bejela'e'e le k'aak'as buuts' je'ex suuke' ma' chiika'ani'.

Ti' k'aap'éel k'íne' tu xiimbalto'ob jejeláas tu'ux tak tu mejen ti'itsil u noj lu'umil México, tu k'aj óolto'ob utsuts máako'ob yéetel jats'uts museob, Tu jaantajó'ob k'íki' u koots'il waaj yéetel u tortail táamal k'aj óola'an bey "guajolotas". Chéemba'ele', ka'ana'an ts'o'okik u biimbalo'ob, u xaanil u bin le camiono'obo' yéetel u kukupkij le iik'o'.



Tu ts'oke' ka' kúcho'ob t'i u našíl u xooko'ob le ka' jóokó'ob tu xooko'obe' tu séebile' bino'ob tu suumil le tuuch ku bisko'ob tu Noj Lu'umil le Paalalo'obo' utia'al u tsikbaloo'b yéetel Ñam. Ka' kúcho'obe', jMario le paal policiao', tu ya'alašt'iob tia'an Ñam tu kíiwikil le loolo'obo'

Áalkabnaajo'ob tak telo'. Uka'jóolo'ob, jump'él nojoch kíiwik kant'uuk' yaanti', yéetel loolo'ob ku jo'osiko'ob triangulos jumpáaykunta'ano'ob tumen mejen bejo'ob kamp'él metro u kóochil beeta'al yéetel tuunich, u kúuchil kutale'

mejentak utia'al mejen paalal. Pak'a'an che'ob tu p'iis náachil utia'al u ts'áik bo'oy t'i le ku máano'ob te'elo'. Le jats'uts kíiwiko' jach tia'an tu chúumukil u noj lu'umil le paalalo'obo'. Yaan u besil tu kanti'itsil t'i le kíiwiko' tak u kúchulo'ob t'i u besil le noj kaajo': tu ka'analil joolnašíl u yotocho'obe' u ch'úuykiintmo'ob looli'.

Le paalalo'obo' kúcho'obe' ka' kulaajo'ob te' banca yéetel Ñam, táan u jaantik u yo'och nal yéetel u yiikal. Leti'obe' tu tsikbalto'obti' bix xi'kti'ob te' u "U Noj kaajil le páalaciobo" tu tsikbalto'obti' ba'ax utschaj tu t'aano'ob yéetel ba'ax ma'.

José yéetel u yaanyame', tu ya'alaaj: -ma' utschaštint'aan le kooche'obo', jach ya'abo'ob, piit ya'abo'ob. Ma' tin na'atik ba'ax tia'al ti'ob.

Ñam tu núuktast'iob: - llawile'ex, le koche'obo' u jaažile' jump'él makina jach séeba'an yéetel jach talam u máansa'al. Ba'ale' ts'o'ok u suut óoli' bey jump'él religión t'i le máako'obo'. iJach táaj k'aana'an t'i leti'ob! Ba'ale jach ma' beyi' tumen leti' u



seen beetik u k'ója'antal le Yóok'ol Kaabo'.

Yunuén tu k'áatajti' ja'ak'anil yóol: -¿Ba'axten ka wa'alik makina infernal? Tene' ya'ab tin wilaj jach táaj jats'utsii.

-Yunuén, le koche'obo' jump'éel ti' le ba'ax jach u yaabiltma le ku ya'ala'alti'ob Nometoca, jump'éel ba'ax jach ku ts'iboltiko'ob. Tumen ts'o'ok u tuuslo'ob tumen le Destrucsolos yéetel u ka'ayta'alti'ob le koche'obo' ku ts'aiktech jáalk'abil kuxtal, ka'séeb kuchul je'el tuúxak a k'áte' ku ts'aiktech u p'aastalil a séeb péeksikabáaj.

J-José tu táakch'intubáaj t'aan: -lelo' ma' jaasi', ku k'áalkubáalo'ob te' kocheo ma' tu p'aastal mix jóoklo'ob xiimbal, tumen ma' téen u p'ato'ob chéen ets'tal, chéen u k'at u beel máak. Ku xaantal kéen ka' xíiko'ob tie' suuk u bisko'obo' yéetel u juume' jach k'aam yéetel le iik' ku jóokolti' jach k'aas. Ku ts'o'okole' ku meyajti'ob tak chéen utia'al u bino'ob naats'. Tuúbt'iob lelo' ku beetik k'aas ti' u toj óolal máak. Le xiimbalo' jump'éel ba'ax jach ma'alob ti' u wiinkilil máak ku ts'aik kuxtal ti' máak. Le óolale' yaan k-ook. Xiimalile' ku p'aastal nukuch ba'alo'ob ti' ba'axo'ob ts'o'ok u máan. iBa'ale yaan máak yaan u kochee' ma' tu p'aastal mix u bino'ob xiimbalil maan naats' tu yotocho'ob.

-In wojel, ba'ale le Nometoca, ku beetiko'ob ba'ax mix u nu'uk yan. Ku táanliko'ob le koche'ob bey u ajawilil u ajawilo'obe', ts'o'ok u ts'áiko'ob ti' tuláakal: u súutuko'ob, u taak'ino'ob, u p'aastalil u tuukulo'ob yéetel u maas óotsilile' u yotocho'ob, u ba'alilo'ob yóok'ol kaab. Tuláakal ba'ax ku beetik wiinike'lela'mii leti' u maask'aasil. Xíik tu bin u koonolkubáalo'ob tumen tuláakal u k'áat aantalti'ob jump'éeli'. Junmúuch' u beeta'alo'ob chéen u beeta'alo'obe' ojéela'an buka'aj ku xaantal. U jaajile' ma' ya'abi', tumen ma' u k'áato'ob ka' xu'ulul u maan le máako'obo'. Lelo' ku ya'alal ti' "u ts'ibolal tu tuukulo'ob".



U maas k'aasile tumen ts'o'ok u p'áataj bey religiónti'obe', jumpeelba'ax yaantutuukulilo'ob: u yaantal jumpeel koche ti' máake'ku ye'esik tu biintech utsil yéetel páastalil. Yaan máako'obe' ku múulkintik u kooche'ob ku beetiko'ob tak naaj utia'al u ta'akiko'ob. ku chéen báaytiko'ob kex ma' u púustiko'ob.

Yéetel le tu ts'áajilo'ob ti' u ba'alilo'ob yóok'ol kaab u k'ekko'ob yéetel juntúul túumben Yuumtsile' jaaj. Le makina je'elo' leti'e ku maas k'ója'ankuuntik máako'. Utia'al u beeta'ale', ku jo'osiko'ob tuláakal te' xNa'tsil Yóok'ol Kaab lelo' ku beetik k'aas te' ja'o'. Ya'bach máako'ob ku kiimilo'ob ikil u jéentantkubáale' koche'obo'.

iKuxtúun le ku p'áatalo'ob yéetel yaáilo! ba'ale' beymixba'ale, uts'uulilo'oblekoocheo'ka'máanak yéetel jachutsil te'bejo', iku táaxkunta'al! Beyo' le cháako' ma' tu kúchul yáanal lu'um. ¿Táan wáaj a wilike'ex? Tak bix u suut le ja' ts'o'ok u k'ekiko'ob chéen utia'al u máan le kooche'obo'.

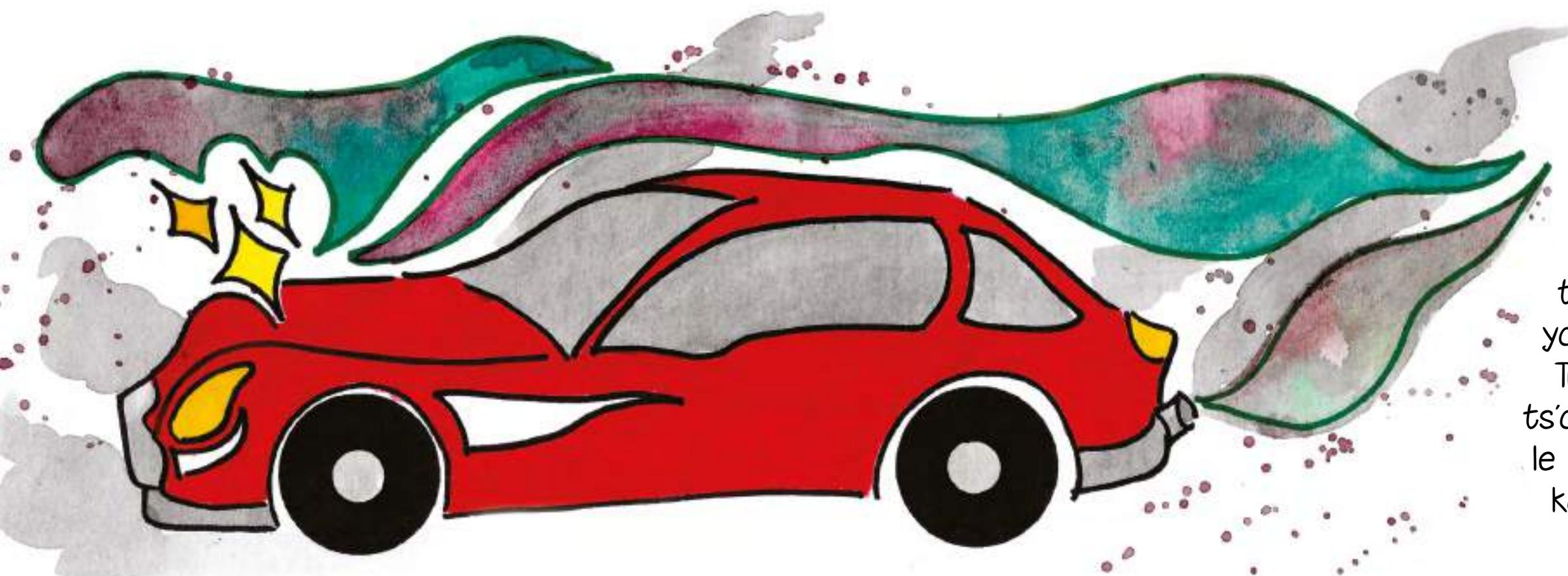
iBa'ale' mix tu máano'ob! -tu yaanyam José.

-Jach beyo'. Tu ts'áajo'ob le kúuchil utia'al máako'ob ka'acho'. Tu'ux ka'ach ku máan máake', bejela'e'kumáan kooche'ob. Bejela'e'ku beeta'al le noj kaašt'iobo', u jaajile' leti'ob u ajawilo'ob.

llawile'ex u k'íiwíkil le loolo'obo', maas jach jats'uts kéen le tu'ux ku máan le kooche'ob tu noj lu'umil Mexico, tumen way tu Noj Lu'umil le

Paalalo'oba'xiimbalil wa yéetel bici beyo' ku páastal k-t'oxikbáaj je'el tu'uxak k'aabéete'. Kí'ki' óoltik le u ba'alilo'ob yóok'ol kaab yéetel u bejilo'obe' tsolbil tunicho'ob utia'al u yokol le ja'o'.

Tuláakal le yuumtsilo'ob ts'o'ok u liik'sik u yiik'al le máako'ob utia'al u kanáantiko'ob u ba'alilo'ob



Yóok'ol Kaab. U jela'anile', le kooche'obo' ku bin u buuts'ilob tak atmósfera lelo' ku jach k'askúuntik t'i túun ku jach chokotal le lu'umo'. T'i le yuumtsilo'ob chiikpaajo'obo' leti' u maas k'aasil, láalaás k'iine' tu yokoltikto'on iik', ja' yéetel kúuchil. Ku yokoltikto'on súutukil, unaás u yáantiko'on séebkunt tuláakal ba'ale ma' beyi'. Tak ku náachkuntiko'on.

-Ku máan t'i tuukul jump'éel utskinajil: kex lajun ja'ab mix u beetiko'ob mix u kooniko'ob-tu ya'alaj Victor.

-iLo'obile' jump'éel jach ma'alob utskinajil! Kex jump'it k'iin, lelo' je'el u ka'ansik t'ié' máako'ob yaan u láak' u tia'al u bino'ob táanxelilo'. Ba'ale' bey in wóole' talamil, tumen juunal k'askunaajo'obo', u yuumiloo'b le taak'ino', ku lu'usiko'ob ku ts'áiko'ob jala'acho'ob yéetel ku ya'aliko'ob t'i ba'ax kéen u beeto'ob-tu núuktaj ñam.

-Ma'axane' chéen jump'it k'iin, tumen to'one yaan k-nojochtal yéetel yaan k-cha'atuklik

wa ba'ax. Ts'o'ok u káajal k-beetik. U j-Kanáanilo'on Yóok'ol Kaab lelo' jump'éel jach nojoch meyaś.

Tu ya'alajó'ob t'i ñam tu bino'ob tu beetiko'ob ukíki'taanil jKanáanilo'ob. Bejela'e yéetel xki'ki'i iik'il.





KUBEN TI' KAAJ

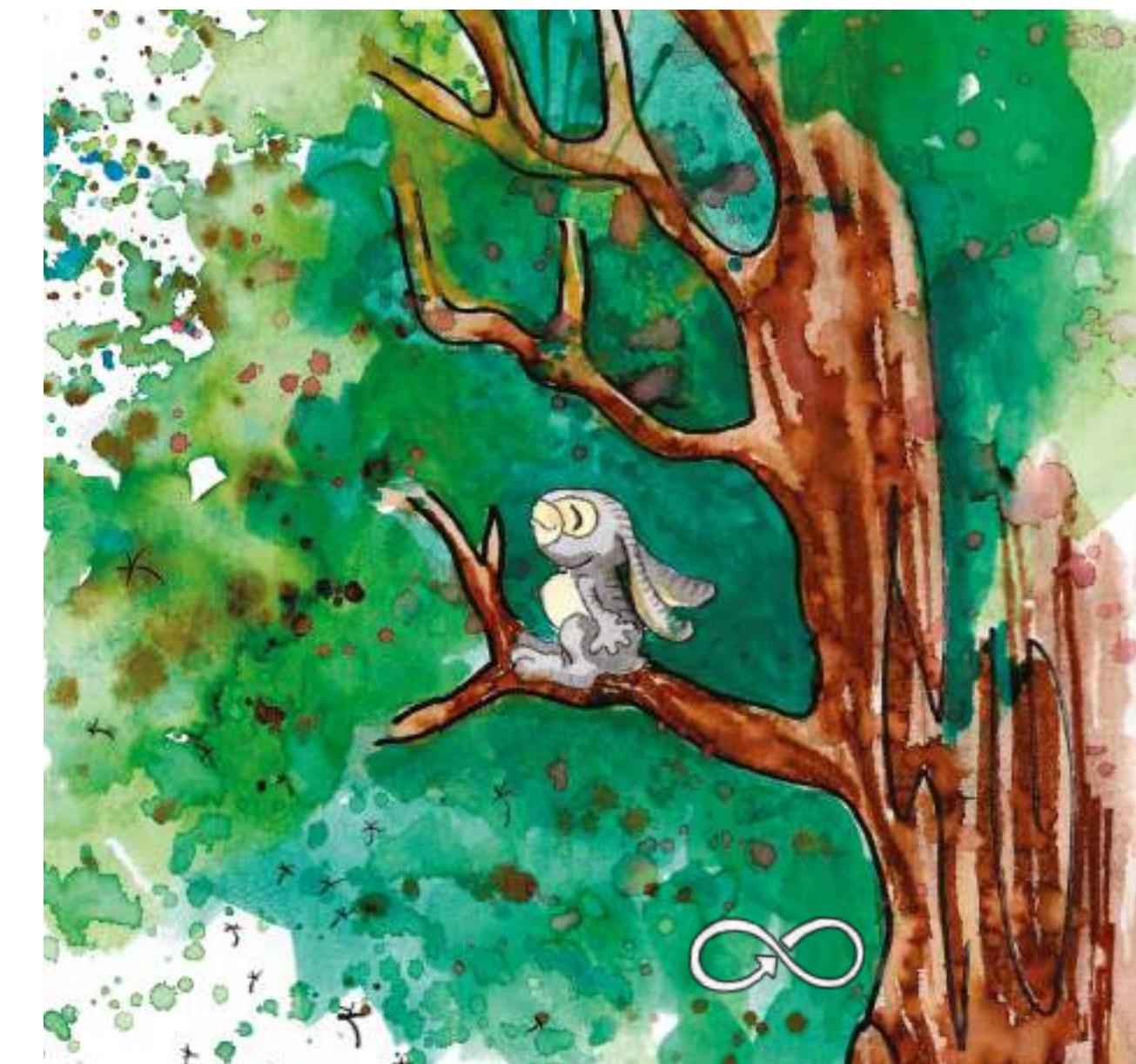
Ich jeets' óolalil:

1. ¿A k'aj óole' ex wáaj u noj lu'umil Mexico wa ti' ka'a'nechi? ¿Ts'o'ok wáaj a wilike' ex buka'aj kooche' ku máan yéetel buka'aj yaanij?
2. ¿A wilme' ex wáaj bixchichil ubinumetroilunoj lu'umil Mexico, Monterrey wa Guadalajara?
3. Le tu'ux ka'a'ne' exo', ¿buka'aj nojochil le banketa tu'ux ku xiimbal máak yéetelu kóochil le bejo'ob utia'al u máan le kooche' obo'?
4. ¿Ba'ax maas k'a'ana'an: a péeksik máak wa a péeksik kooche'? ¿Ba'ax utskinajil yaan?
5. Le kéen beeta'ak jump'éel kooche', kéen kasta'ak u nu'ukulil u beeta'ale' tak u ko'onole', ¿bix u kaskúunta'al le iiko'?
6. ¿Ba'axuna'jubeeta'alutia'alma'u'jachbeetik loob ti' yóok'ol kaab u jáay táaxkunta'al le bejo'?

7. ¿Bixa tukultike' ex kun xiik máak táanxelil mas táanil k'in, kéen ch'a'atuukulnake' exo'? ¿Bix je'el u maas ma'alob kiinta'al u bixa'al máake?
8. ¿Máakalmáak u bin máak ti' kooche' suuka'an u beeta'al xiimbalil?

8

Úuchben tsikbalil:
Jáalk'ab Kala'an máak



U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Jáalk'ab K'ala'an máak

Ñame', tak tu ka'analil ti' jump'eel jats'uts wits pixa'an tumen u k'áaxil na'tsil puuk lakine', tu tsikbaltaaj beya': -tu ba'ateliil tu yóolal kuxtale', máan ya'ab ja'abo'ob bine', ka siijs kíichkelem yóok'ol kaab, t-otoch, tuláakal ba'al xa'ak'alchaja'an. Yaan ka'ach p'eenkech wits tu wak'alil je'el tu'uxake', tuunicho'ob táan u yeelel, kíinam iiko'ob ma' tu cha'iko'ob u yantal kuxtal. Mix jump'eel chichan ikel, mix juntúul jmeen chu'uch ku páajtalo'ob kuxtal.

Kex beyo', yóok'ol kaabe', je'el bix jump'eel naaj tu'ux ku xa'ak'besa'al xéexet'il ba'alo'ob ku tiitkuba'ob, ku múuchkuba'ob yéetel ku ka'a tséelkuba'ob. Máan ya'ab jumpiik ja'abo'obe' láayli'e táan u

yúuchul le ba'alobo', ka bin u biin u jeelpajal yéetel u jeelo'obo'. Je'el bix ku bin u máan le kíino'obo' ku bin u siijsil ja', lu'um, iik' yéetel k'áak' tu lu'umil kaab.

-Beey Ñam, k-ojel, k'asa'anto'on: ja', lu'um, iik' yéetel k'áak'- tu jáaws u t'aan j-José.

-Ma' a náaks a wóoli', mixba'al k náajaltik wa ojel u k'aaba'obe', ba'alike' mix ojel ba'ax ut'iali' beyxan bix tu beeto'ob tia'al k müul yanako'on waye' tuláakal le ajs-kuxtalo'obo'- tu ya'alaj Ñam, táan u yuk'ik u yo'och ja'il liima yaan ichil u chuujs.

xNa'tsil lu'ume' bin u siistaj, kíin yéetel uje', tu náajalto'ob u maktsil yéetel u muuk' ku



kóolikuba'ob, jach tu p'iis yano'ob, jach tu'ux
k'a'abéet antalo'ob.

Ichil le ja'o' káaj u siijil mejen ba'alo'ob ku
kaba'tiko'ob biin mejen wiinkililo'ob, kuxa'ano'ob
chéen yéetel júnp'éel u chan xéet wiinkilil. Máan
ya'abkach ja'abo'obe' ka káaj u bin u jeelpajal
jujúmp'ütille chan wiinkililo'ob, tak ka bin u yantal
pak'alo'ob, kayo'ob, lu'umil ba'alche'ob, ch'ich'ob
yéetel ik'elo'ob...ijmp'éel No'oja'an ba'al!

-Ay Ñam, ka tsikbaltik je'el bix béeycha'j a
wilik, ba'ale' teche'mix siija'anech ka'achijs tumen
teche' juntúul aú-kuxtalech-tu ya'ala'j j-José.



-ma' beyi', jela'an a tuukul táankelem éetail,
tene' kuxa'aneni'. iJach k'asa'anten tuláakali',
tumen istikyajt beelkúunsik le ba'ax ma'ma'alobi!
Pixano'on ka'achijs, taaaan k meyaj utíal kaxtik
bix je'el u páastal yanta'j to'on júmp'éel uts
yóok'ol kaab ti'ál kuxtali'. Kin wa'alik beyano'one'
tumen k'a'ajse'ex tene' máantats u yéetailen
yumtsilo'ob beyxaan u aú áanta'j ti'ob.

Le paalalo'obo' tu ch'e'enxikinto'ob le t'aano'.

-Le ba'ax jach istikyajt beeta'j máan júmp'üik
ja'abo'obe', leti' u yiik' ba'apaach yóok'ol kaab.
Tumen k'a'ana'an k beetik júmp'éel ba'al ku cha'ik
u máan u yooxol k'uiñ, ba'ale' ma' ya'abi', ti'ál ma' u
tóokik lu'um. U ch'aik u yokol ooxol, beyxaan u
ch'aik u jóok'ol tukáatén ti'ál u yantal
kuxtal.

Yaan ya'abkach iik'o'ob, le
jach istikyajt ma' tu cha'ik
k meyaj, leti' ku kaba'atik
"dióxido de káarbono (buuts)".
Ti' yaan táanxel tu'uxi', to'one'
le ba'ax taaaan k kaxtiko', u
ya'abtal uts iik'(oxígeno).

Máan ya'ab "Dióxido
ti' káarbonoe'(buuts)"
letie' ku kiinsik je'el
ba'axak ba'al u káat

yantali'.

T'anaajo'on yéetel le iik'o', t'anaajo'ob xaan tumen le yumtsilo'obo'. A'alaj t'iobe' ma' unaaj u máano'ob chéen beyo' u k'askúuntiko'ob le ba'ax beeta'abo' yéetel k'as ts'aako'ob. Ba'ale ka wilke'ex, mixbik'in u bin to'on jump'eel k'aasil pool, leti'e' ku chéen che'ej, ku p'a'astiko'on.

T-beetaj u mola'ayil yumtsilo'ob, ka túunt-a'alaj tuláakal ba'al jach k'a'ana'an, beyxaan t-a'alaj yaan k'kaxtik jump'eel uts meyaj ti' al le xla' iik'o'. Yaan u yantal to'on u yaajkunaajil te' kaaajo'. Ojel xaan yéetel le éet meyajo' beyxaan yéetel müul k'áatchi'obo' je'el u kaxta'al bix ku ts'o'okol le meyajo'.

Ja'alibe', Kuk'ulkaane', u Noj kúj ichil tuláakal u jeel maaya kújo'obo' tu ya'alaj: - táan k'beetik jump'eel ba'al kulpaachiij. Jach k'ana'an paklan beetik le meyajo' yéetel le ba'alche'obo', paklan xaan yéetel le aj-kuxtalo'obo'. Juntúulo'obe' ku ts'aiko'ob le iik' k'a'abéet u jeelo'obo' beyxan le u jeelo'obo' ku sutiko'ob le buuts'o'(dióxido t'i káarbono) t'i le máaxo'ob tu siiajo'ob le Utsil iik'o'obo'. ¿Bix ma' máan k'tuukul ka'achiij?

-ik'íimak óolal! Tuláakal le yumtsilo'obo' tu papaxk'abo'ob beyxaan ten--- tu ya'alaj ñam yéetel u chan che'ej, táan u k'a'ajal t'i le súutukil je'elo'.

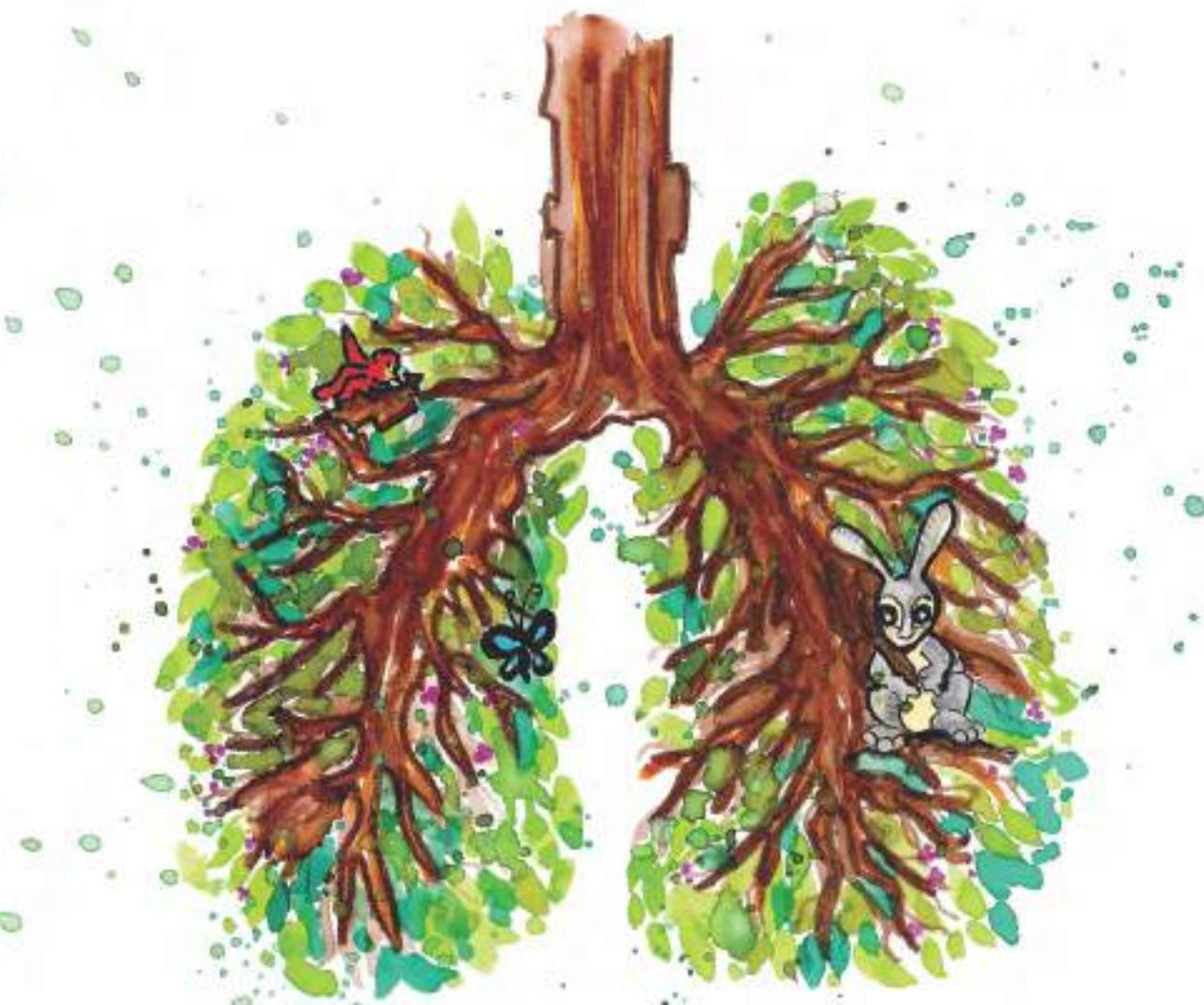
Bey túuno', tu ch'aajo'ob u mokt'aanil bix keen u yuts'béentiko'ob le Utsil iik'o'(oxígeno) tumen le ba'alche'obo', ts'o'okole' ku ka'a jóok'siko'ob u buuts'(dioxido t'i káarbono), le pak'alo'ob túuno' kulpaach ken u meento'ob. Ka'alikil Buuts' iik'e, máan ya'ab u muuk'e', je'el u yáantik u yiik' ba'apaach yóok'olkaab uti'alm'auch'a'íkupúuts'ul u yooxol kiiin, chéen ba'ale' ma' u jach máan u k'abi'.

Bey anchaj le k'áaxo'obo', chuup yéetel jejeláas ba'alche'obo' beyxaan pak'alo'ob. Leti'ob



u soot'ot xNa'tsil lu'um. Te'elo' le che'ob yéetel le pak'alo'obo'ku yúuts'béentiko'ob buuts'(dióxido t'i káarbono), yéetel júmp'eel ba'al jach táaj uts u k'aaba'e' Fotosíntesis, ku k'ixa'al utíal u ch'aañ u yiik' le ba'alche'obo'. ¿Ma' wáajj júmp'eel ba'al seten ma'alob? Yéetel le je'elo' béeychají' utíal ka ya'abta'ak kuxtal. iUF! Chéen táan in k'a'aasik tukáatene', ts'o'ok in ka'a ka'anal.

Je'el bixake', le buuts' ku loobintiko'on ka'achiñ, bejla'e' k'ala'an ichil le pak'alo'obo' úuchik u máan



u yáantik kuxtal. Le ka ts'o'ok tuláakali', le óoxlañun maaya yumtsilo'obo' tu páat k'abo'ob le kuxtal máako'obo': máan u muuk'o'ob, jach no'oja'ano'ob, ya'abkach ba'alo'ob u yojelo'ob. ¿A wojele'ex wáajj ba'ax táanil tu beetajo'ob le kuxtal máako'obo'?

-Ba'ax Ñam, ba'ax tu beetajo'ob?

-Tu ts'ajo'ob u niib óolil jujuntéenake' yóolal le kiichkelem yóok'ol kaab yéetel u jejeláas jats'utsilo'ob yani'. Béeychajj u paakato'ob, u'uybil, xiimbalil, na'atil, che'esil. U páastal u yéeyiko'ob máakalmáak ba'axi' jach k'aana'an wa ba'ax k'aabéet'ob, ichil le nojochil yéetel u chichanilo'. Ku chich óoltiko'ob tu ka'ap'éelil.

Bey anchajiko'ob asab t'i nueve mil ja'abo'ob tu lu'umil Mesoamérica. Ba'alike' te' jo'ok'áal ja'abo'ob máano'obe', wa ka ketike'ex yéetel u ja'abil xNa'tsil lu'ume', jach mixba'alí, le kuxtal máako'obo' tu xúump'ato'ob u ts'áik u niib óolil máantats' t'i le yumtsilo'obo'. Tu tu'ubsajo'ob u ts'áik u niib óolil t'iob, mix tu ka'ansajo'ob u paalalo'ob u beeto'ob. Le beetik túuno' káaj u tukultiko'ob, yóok'ol kaabe' u t'ialo'ob. ilet'ob u ts'ook ka koojolo'obi'....

Jach jeta'ano'ob!-tu ya'alañ Ñam.

-Waye' kiichkelem ku yila'al le k'áaxo'obo' Ñam, ba'ale' tu puuk "purépecha", tu'ux kin taalo',

ya'ab ts'o'ok u ch'a'akalo'obi'. Ku jóok'sa'al jumpiik le che'obo' t'i kiisbuuts'o'ob, ku p'atiko'ob jáanpik'e'en le lu'umo', tukultej ba'ax k'iin kéen u ka'a nojochchaško'ob-tu ya'alaš Yunuén.

-Mix tu ka'a nojochchaško'ob tu juuno'obe', jach talam. U jeel ba'al, kéen ulúubsa'al jujunkúul le che'obo',

Ku jáalk'abta'alle buuts'o'(dióxido t'i káarbono). Jujupéel le káaxo'obo' ku ch'akiko'obo' ku kiimilo'ob mejen ba'alo'ob kuxa'ano'ob beyxaan nukuch jmen chu'cho'ob, tak le nojoch máako'obo' ku kiimilo'obo'. Tumen le káaxo'obo' ma' chéen kiičkelemo'ob, ku ts'áiko'ob xaan ts'aako'ob je'el bix bo'oy, iik, jejeláasba'alche'obo' yéetel pak'alo'ob... Ba'ale' jach k'aana'an tuláakal le je'elo'obo' utia'al ka yanak ja'i, je'el u

káaxal chák, yaan xaan ja' yaanal lu'um, áalkab ja'ilob ku yáantiko'ob utia'al u yantal müuyalo'ob ku ts'áiko'ob ja' utia'al u yuk'íko'ob le aj-kuxtalo'obo'. Ba'ale' yóolal tuláakal le je'elo', buuts'e'(dióxido t'i káarbono) láayli'e' kála'an. Bejla'e' ma' ya'ab le káaxo'obo', ijsáalk'abta'ab le kála'ano! Jáalk'abta'an Ichil u yiik' tu ba'apaach yóok'ol kaabe' ku máan je'el bix u káate', ba'ale' óotsil leti'e' xet' u yóol tumen ma' tu ch'aik u jóok'ol u yooxol k'iin, yéetel lelo' ku chokojtal, ku yu'uba'al je'el bix táan u cha'akalo'on ichil, ku na'akal le ooxolo'.

Kéen u xiik u na'akal ooxole' ku tiśil le che'ob ich káaxe', ku k'expajal bix u meyaš ja',



yaan k'iine' le jumpiit k'aax ku p'aatal te'elo' ku t'aabal tu juun. Ku jáalk'abtiko'ob le buuts' ku loobintik le k'aaxo'obo'.

T'i le je'elo', wáaj ka kuchke'ex le k'aas buuts' ku jóok'sik le kiisbuuts'o'obo' beyxan le kúuchilo'ob tu'ux ku jóok'ol xano', tukulte'ex ba'ax ku yúuchul. Ba'ale' to'one' te' k ch'aik iik': iik' xa'akpaşa'an yéetel buuts' ku taasik to'on k'ója'anilo'ob tu soot'o'ob máak. Beyxaan u soot' k xNa'tsil Xonaxi.

-iK'a'abéet chukik tukáatéen le jk'ala'ano!- tu ya'alajj Victor.

-Jach beyo' yaan séebkuunsik k-beetik k'aana'an ba'alo'ob. Le yáaxo', jach paktik le jats'utsila'. Ch'aex taam a wiike'ex beyxan



ch'aik u mokt'aanil utia'al kanáantik tuláakalo'on le k'aaxo'obo'. K'aajse'ex le t'aanil je'ela' yaan kanáantik tuláakal ba'al kuxa'an. K'aajse'ex xaan a ts'áike'ex u niib óolal t'i u soot'o'ob xNa'tsil lu'um p'ataj to'on tak le k'iino'oba'.

Uláak' ba'ale' k'a'abéet chukik le ko' iik' ikil k-pak'ik ya'abkach che'ob, ka'a pak'ik k'aaxo'ob. Ba'ale' mix a tukultike'ex chéen a pak'ike'exe' ts'o'oka'an beyo', ku p'aatal beyo', Yaan u máan u miilesil ja'abo'ob ka'a yanak jejeláas kuxtalo'ob, ba'ale' kex beyo' ku yáantik u yéensa'al le buuts'o'(dióxido t'i káarbono) utia'al ka xu'uluk u yooxol yóok'ol kaab, yéetel sojol, u xiixil pak'alo'ob wa ba'alo'ob ku mo'olol, jujumpp'iitil je'el u bin u yutstal k'aaxe'. Jujumpp'iitil kéen suutnak le ch'ich'o'obo', le ba'alche'obo' yéetel u jach k'aana'an ik'elo'ob.

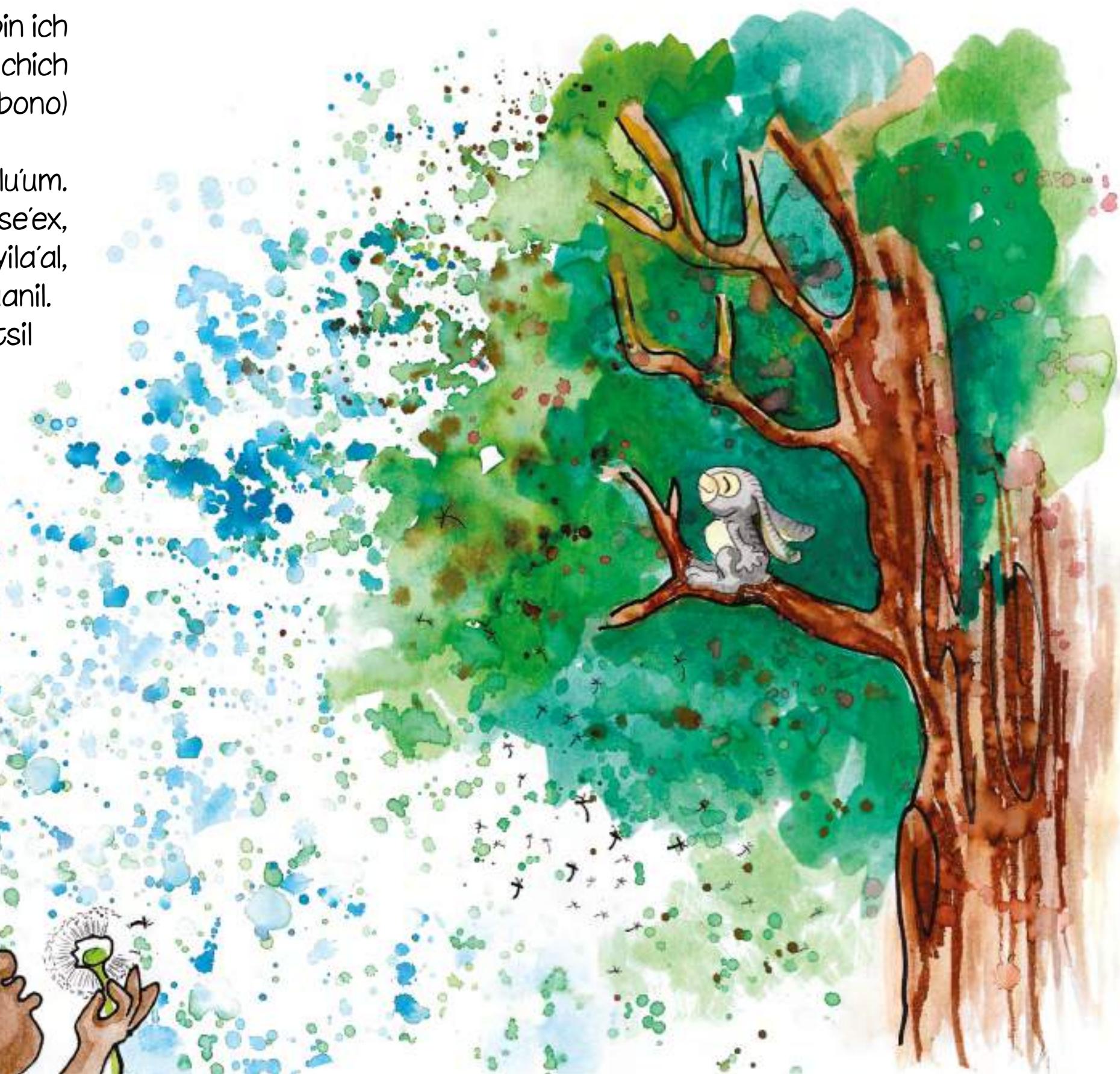
jVictore'tuya'alaj:-jachjaa'sut'aano'ob le óoxla'suntúul maaya k'újo'obo', aj-kuxtal máako'obe' ma' k'újo'oní, je'el u béeytal païk tuláakal le ba'ax tu beetajo'obo' ba'ale' ma' tu p'aajtal k beetik u siijil je'el bix tu beetaj let'obo'.

-Ba'alike' je'elupáastalyáantik ka chu'ukuk le jáalk'abtalo' utia'al ka p'aatak le k'aaxo'ob utia'al ma'

u sa'atal le yano'obo'. Je'el u béeytal ma' k bin ich
kiisbuuts'o'ob yéetel je'el xaan u kaxta'al u chich
óolil utia'al ma' u bin le buuts'(dióxido t'i káarbono)
tu yiik' tu ba'apaach yóok'ol kaabe'.

Jujump'itilk bin na'atiku k'ója'anil xNa'tsillu'um.
iTáan k ch'aik jump'éel ma'alob bej! K'a'assee'ex,
máantats unañ kaxtik u jaajil kex chich u yila'al,
utia'alkamúul ch'aiku tuukulil yéetel umokt'aanil.
Bejela'e' jaach k-ojel bix u kanáanta'al xNa'tsil
lu'um - tu ts'o'oksañ u t'aan Ñam.

Tu muuts'aj u yicho'obe', tu tsiko'ob je'el
bix u beetiko'ob le aj-kanáan lu'um
kaab, ka tu ch'aso'ob le iik' tu siiñ t'iob
tumen le k'áaxo'obo'.





KUBEN TI' KAAJ

Tl'u paaxil le Jéets'elo' núukte'ex le k'aatchi'oba':

1. ¿Ba'ax utia'al u yiik' ba'apaach yóok'ol kaab?
2. ¿Ba'ax ka na'atike'ex yóok'lal paklan meyaј?
3. Bix unaј u beeta'al u k'exil buuts' yéetel iik' utia'al ka' u ma'alob meyaј yóok'ol kaab.
4. Ba'ax le nib óolalilo', bix k ts'áik u niib óolil ti' lu'um kaab yóolal le ba'axo'ob ku siikto'ono'.
5. Paklan tsikbalte'ex yóolal u jela'anil ichil u kanáanta'al che'ob yéetel ka'a pak' che'ob te' jejeláas káaxo'obo'.
6. Wa ta našíl xooke' yaan u muuch' paaxil tia'al mejenpaalalo'obo', paxe'exupaxille tsikbala' ti'al ka tsíikta'al káaxo'ob. Wa mina'an u muuch' paaxil, beete'ex jump'éel balts'am tu'ux ka chuke'ex le buuts jáalk'abo'.



9

Úuchben tsikbalil:
U Piixib ich Máak tu táan
chan ik'el



U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

U Piixib ich Máak tu táan chan ik'el

-iTé'tiitsa'ti' yaan aj-Piixa'an máake! Te' uláak'o' ti' yaan chan ik'el iJach táant u káajal u noj ba'ateli'l te' jo'ok'áal ja'abo! máax k'éen u naajal le ba'ateilo'

Le jkanáan óolalo'ob kulukbalo'ob u jaanto'ob u yo'och wak' ixíim tu kúuchil cha'anil u Noj lu'um kaabil chan paalalo'obo', cho'occojki' te'elo'. U kajnáalilo'ob te' lu'um kaabilo' uts tu yicho'ob u múul cha'antiko'ob le cha'ano'. Te'elo' le jult'aano'obo' chéen u meyajtal utia'al u yúuchul t'aan, ma' utia'al u k'exiko'ob u múul kíimak kúuns u yóolo'ob ichil le kajnáalilo'obo'.

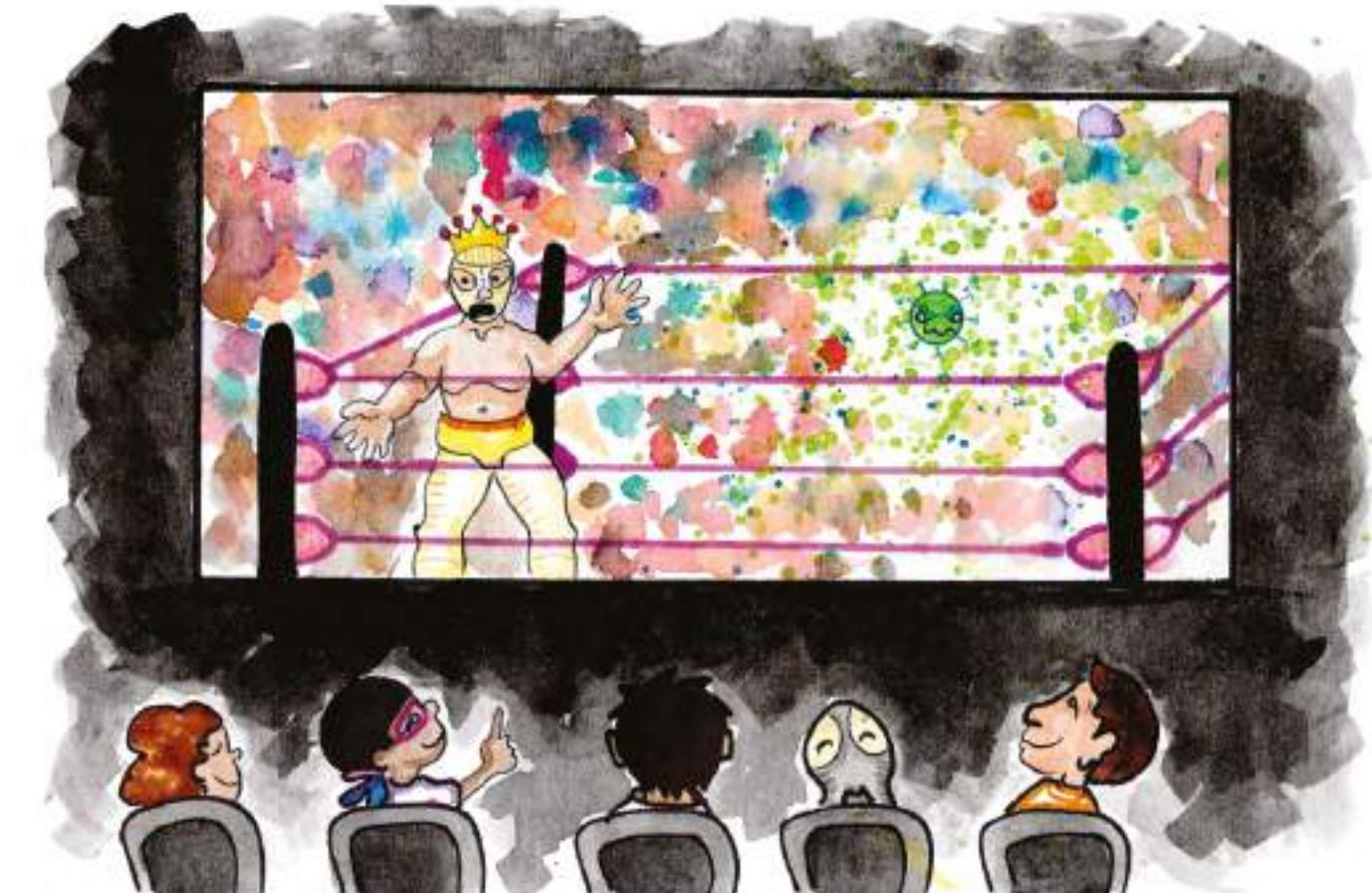
Ñam ti' yaan tu yiknalo'obe' ka tu ya'alaaj: -iJach máan talam le ba'ateilo! jach ma'atáan u yúuchul le p'iisba'ateilo', tumen ichil leti'ob ku ba'ateilo'ob.

Ka káaj le ba'ateilo' te' cha'ano'. Ku chiikpajal ichil le cha'ano' le kanti'its tu'ux ku yúuchul ba'ateilo'. Aj-

Pixa'an máake' u ts'aamaaj u pe'et jo'olil, chiikpaaj je'el bix u p'óok jo'ol ajsawil utia'al u ya'ala'al leti' juntúul u ajsawba'ateil wa ajsawil.

Wóolistak le chan ik'elo', ya'ax yéetel chuup u wiinkilal yéetel kíix wa púuts'óob, je'el bix chan jumwóol kíixo'ob. Jach máan chichan ka'achijs le óolal istikyaaj u yila'al máax le táan u ba'ateil tu'ux táan u yúuchul le cha'ano', tu naats'kuba'ob ti' u nu'ukulil cha'an tia'al u p'aajtal u yiliko'ob máakalmáak le aj-ba'ateilo'.

Ichil le máaxo'ob yaan ich le cha'ano' ku chiikpajal yaan tuláakal ba'al: che'ob, loolo'ob, chan che'ob, k'an kojo'ob, xik'nalo'ob, xkaaxo'ob,



mejen k'eekeeno'ob, x-aal waakaxo'ob, k'eejo'ob, chowak ni'ob, péepeno'ob, áako'ob...ya'abkach ba'alo'ob. Beyxan ku yila'al ya'ab aj-kuxtalo'ob, xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob..

Tu ka'atúul le aj-ba'ateilo'obo' yaan u múuch' máak láak'intiko'ob l'iisik u yóolo'ob.

-iChan ik'el, teech yaan a ts'o'oksik tumen teche' chan ya'abech!

iChan ik'el, ta wóolal mix junsúutuk ken k'je'elsikiinbaaj!

iYaan u lúubul, yaan u lúubul, le aj nonojsba'ilo' yaan u lúubul! iyaan u lúubul, yaan u lúubul! Le sa'atal óolo' yaan u lúubul!

Tu láak' tséele:

-iaj-kuxtal, ajaw, yaan a ts'o'osik tumen tech aj a'almajt'aani! iajkuxtal, yaan a wóol, pech' le chan ik'elo! iajkuxtal teche' u yuumil ik'el yéetel u náay! iajkuxtal, a ka'anal na'ate' tu yóok'lal ik'el, xma' ooksik sajaki!

Ku yú'bal le awato'ob yéetel le papachk'abo'obo', le ajba'ateilo'obo' káaj u naatskuba'ob. Aj-Piixa'an máake' le ka k'áat umach chan ik'el ich u k'abo'obe', letie' ka káaj u chich balk'eskubaaj yóok' le

tiits túux ku yúuchul le ba'ateilo', ku púuts'ul t'i.

Léek tuka'atéen le awato'ob yéetel papachk'abo'obo'. Lemáaxo'ob tucha'ano'ki'imak u yóolo'ob tu ts'áaiko'ob u muuk' t'i le máax ku yu'ubiko'ob jach u yéetai. Le táan u yúuchulo' ka ila'ab, aj Piixa'an máake' béeychaaj u machik chan ik'el ich u k'abo'ob ba'ale' ook u k'iixel t'i, le ka' tu yóotaj u jáalk'abtej ma' béeychaaj. iLe máaxo'ob tun cha'antiko'ob p'aat tooto'ob! Tu wiinkilal aj-Piixa'an máake', ku jóok'ol tu

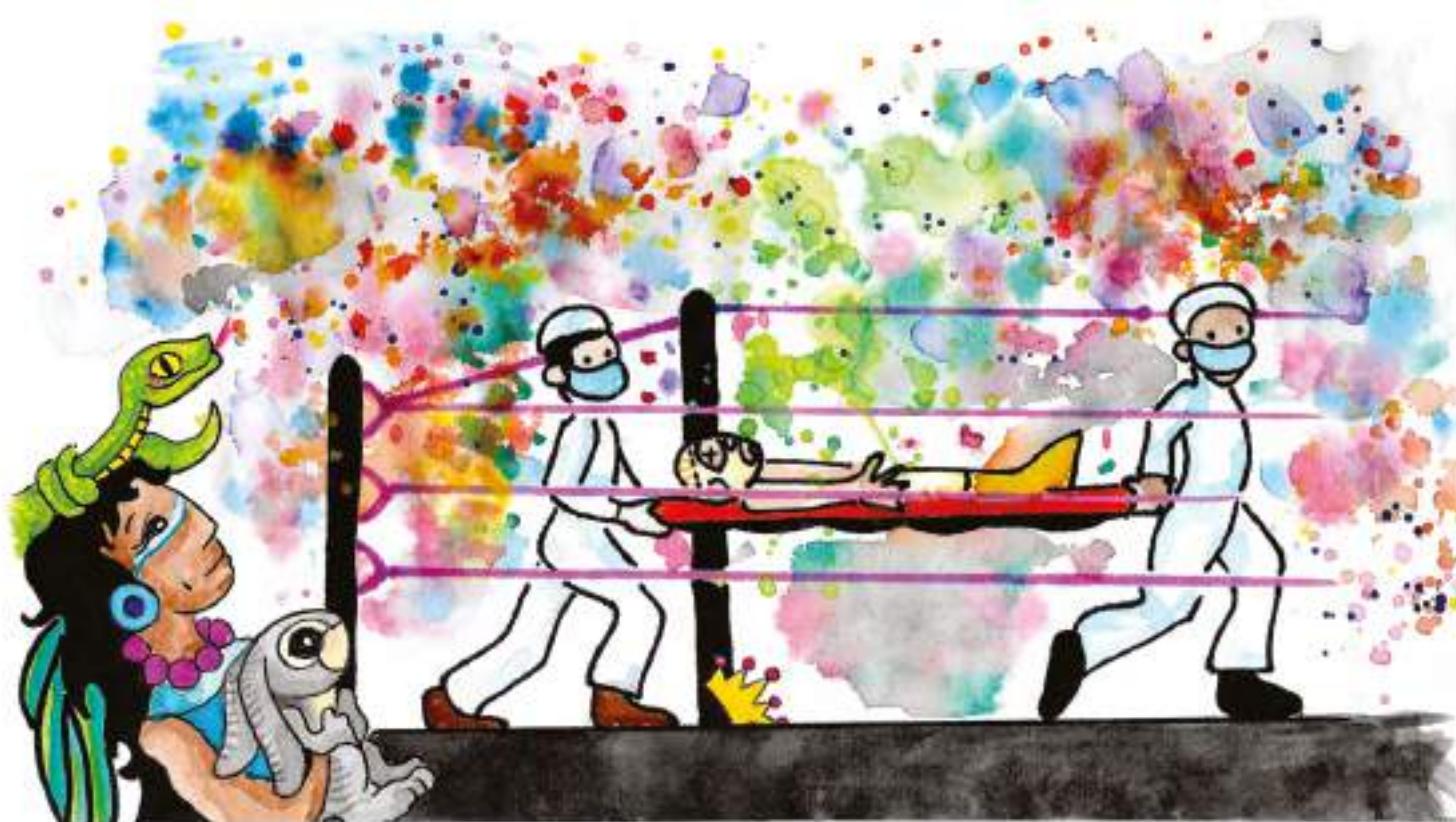


yicho'ob, tu ni' yéetel tu ch'i' u jeel ka'atúul chan ik'el ku beetiko'ob jump'éel jok'enjok'.

U Múuch' máak tu yawato'ob yéetel tu papachk'abo'ob chan ik'el, ku ya'aliko'ob beya': -i Chan ik'el, suku'un, ka'ans t'i ajskuxtal! ichan ik'el, suku'un, ts'áaj u na'at ajskuxtal!

Aj-Pixa'an máake'kap'aat wa'alakbalí', ják'a'an u yóol, mix u yojel ba'ax ken u beetej.

Xonaxi, le máax ku kanáantik ku yúuchul tu beel le ba'ateilo', tu ya'alaј t'i ajsaak yajo'obe' ka' na'akako'ob te' tiitso' utia'al u yáantiko'ob aj Pix'a'an máake'. Le jok'enjok'o' anchaj yéetel chan ik'elo'ob ka bin u nojochtal, tumen je'el bix kun bino'ob u naats'kubaј t'i Aj- Pix'a'an máake' ku p'ák'al t'i le máako'obo". Mix máan lajun chan



súutukilo'obe', ka taak' t'i tuláakal le máaxo'ob tun cha'ano'ob, k'ója'anchaјo'ob t'i yóolal chan ik'el.

Xonaxi ka tu ya'alaј ka kulaјo'ob, tu ya'alaј ma'lob kun yantalo'ob.

Ich le kúuchil cha'ano', tuláakalo'ob u p'ilmaј u yicho'obi', táan u jaantiko'ob u yo'och wak' ixíimí', ják'a'an u yóolo'ob yóosa'al le ba'ax táan u yúuchul te' cha'ano'.

Xonaxi tu ya'alaј yéetel u k'aam t'aane': - na'akak in kiik Ixchel, letie' u x maaya kújil ts'aak.

Ñame' tu ya'alaј: - Ixchele' máantats ku máan tin wéetel kin wúuyik táan u t'aniken.

Ka siithaj le j-wáay tú'ulo' ka ook ichil le cha'ano'.

Ixchele', u méek'maj Ñame', tu p'ataj toot le máaxo'ob táan u cha'antiko'ob le Xundáana', tumen u jaajile' kiichpam, chan boox, yéetel taamil u paakat. Ku bisik juntúul kaan yóok'ol u pool, lelo' u k'áat u ya'alej ya'abkach ba'al u yojel beyxan u k'aj óol yóolal ts'aak.

Ja'alibe' ka káaj u t'aan: ---Suku'uno'ob yéetel kiiko'ob, tene' Ixchelen, xmaaya kújilen t'i ts'aak yéetel u siisil paalal. Jeets' a wóole'ex, ba'alche'ob, pak'alo'ob, ik'elo'ob, yáax máake'ex. U looxil le ajba'ateilo'obo' utia'al k náaysik k-óol, utia'al kaambal. Lela' jump'éel báaxal k'aj óola'an

"Jáalk'ab ba'atelil".

Le ajsba'ateilo'obo' sáamsamal ku báaxtiko'ob le jéela'utia'alukaniko'ob u jéjeláas bix jéelupáastal u ts'o'oksiko'ob le máax táan u ba'atelil yéetelo'obo'. Le ba'ateila' ku chiikpajal ma' keet yani', tumen ajs Piixa'an máake' ku yila'al máan nojoch tu táan chan ik'el. Ba'ale' le ba'ax ma' ojéelani' tuláakalo'on éetbaatsilo'on, beyxan ma' ojéelani' chan ik'el yáax u ts'aamaaj kuxtal. Le kíino'ob mina'an kuxtale', tuláakal xa'akpaaja'an tiip' chan ik'el. Ka máan ya'abkach jumpiik ja'abo'obe', tiip' u jeel yáax chan mejen wiinkillo'ob kuxáano'obo'. Ba'alike', chan ik'el ku taasik ADN, le jéelo' jumpéel ba'al yaan u jéjeláasilo'ob kuyáantiko'on tia'alukáasab le jéjelaas ba'alche'obo' yéetel paak'alo'ob, leti'e' jujump'iit bin u Kexiko'ob u jéjeláasilo'ob.

Máantats kéen u yúubal u yúuchul t'aan tu yóolal "ik'ele", le máako'obo' ku tuukultiko'ob yóolal koja'anil. Ma' unaaj u beetiko'ob beyo', ma' ma'alobi. Le ik'elo' anchaj u kuxtalo'ob táanil jumpiik ja'abo'ob ti' leti'ob tak tu yáantaajo'on ka'a k-beet u siijil tuláakal. Bey túuno', jujunmúuch le ba'ax ku

kuxtalo', kéen usiijile' yaan usuku'un ik'el, kukuxtal tu yiknal tak u xuul u kuxtal. Mix u yojéelo'ob tu'ux yani', ba'ale' ti' yaan ichil u wiinkilal le múuch' kuxtalo'obo'.

Juntúul ba'alche' chowak u kaale' tu k'áatchi'itaj: -¿Bix túun u wiinkilal jujuntúul máake' jumpéel wáaj tu'ux kaja'an u jeel múuch' kuxtalo'obo'? Tin tukulta juxáano'on ichil le múuch' kuxtalo', ba'ale' ma'in wojel ka'achej teen xaan jumpéelen jmúuch' kuxtal.

-Beey, teche' jumpéel ajskuxtalech, beyxan tuláakal máax kuxáan. Leti' jéel bix u jeelo'obo,



láayli'e' jach k'a'anam. Utia'al ka p'aatak a ch'aik a wiik'e'ex ju'suntúule'ex, a paakate'ex, a xiimbale'ex, u máan a k'iik'el ta wiinkilale'ex wa clorofila, janal wa a nojochcha'ke'ex, ku yúuchul ya'abkach ba'alo'ob ta wiinkilale'ex, ba'ale' ichil let'iobe' ku táakpajal xaan ik'eli'.

Tu yóolal ya'abach ba'alo'ob ku yúuchul lu'um kaab wa tumenku sa'atalu tosjilkuxtal'kun yantal xaan le koja'ano'obo'. máantats' a k'a'asse'ex, a ka'a a'ale'ex Uts kuxtale' jump'eel t'aanil jach taa'j uts utia'al ma'alob kuxtal.

Te' kúuchil cha'ano', Le ka tu yu'uba'jo'ob le t'aan tu ya'ala'j Ixchel te' cha'ano', tuláakalo'ob mix tu tukulta'jo'ob le ba'ax ken u beeto'ob, tu jáan tsikajo'ob le jKanáanil lu'um kaabo', lelo' u k'áat u



ya'alej yaan yaakuna'j yéetel mina'an u xuul toj kuxtalil.

Ixchele' ka'a tu ya'ala'j: -le koja'ano'obo' ku yantal tumen ku sa'atal u toj kuxtalil lu'um kaab beyxaan tu yóolal ku ya'abtal le k'aas ba'alo'ob ku beetalo'. Mixba'al t'i wa le müuch' kuxtalo'obo' nojoch wa chichantako'obo'. Je'el bixake', wa le kuxtal máako'obo' ku ch'akiko'ob wa ku tóokiko'ob le k'áaxo'obo', beyxaan wáaj ku k'askúunsiko'ob bix u kuxtal le chan müuch' kuxtalo'ob t'i juntúul chan pak'al nale' ken k'e'ixa'ak u néek'ile', lelo' yaan u loobintiko'on kéen u jáalk'abta'ak u jok'enjok'e' tumen tuláakalo'on k müul kuxtal yéetel xNa'tsil lu'um. Je'el bix u yaalk'ab ku yookol koja'anil t'i, ma'atech u ts'a'aka'al, je'el u béeytal u bin ichil tuláakal u wiinkilal máak.

Juntúul chan ch'úupal tu tiich' u kab utia'al u k'áatik ka u cha'abal u t'aan, Ixchele' ka tu ts'aaj u chiikulil u béeytal u t'aan.

-Wáaj tuláakalo'on yaanto'on "Yik'el koja'anil" kéen siisiko'one' yéetel kéen kuxtale', jBa'axten ku ya'abtal tia'al ka koja'ancha'jo'on? Ba'ale', ma'chéen juntúul máake',

tak tuláakal le kaajo', je'el bix le k'iino'ob ku koja'anta'al ya'abkach kaajo'ob wa yóok'ol kaab.

Ixchele' ka tu núuktaj: -k'as jela'an, ba'ale' kéen káajuk'askúunta'al u jeets'kuxtal xNa'tsillu'ume' tumen le kuxtal máako'obo', máan ya'abkach ja'abo'obe', ya'ab nukuch jmúuch' kuxtalo'obo' yéetel le mejentako'obo' koja'anchaajo'ob. Kéen u ch'akiko'ob k'aaxo'ob ku kíimil noj jmúuch' kuxtal beyxaan u jeel jumpiik jmúuch' kuxtalo'ob, ba'alche'ob yéetel pak'alo'obo'.

Ya'abkach kuxtal máako'obe' mix ku paktiko'ob le "Yik'el Koja'anilo" jach yaan u muuk'o'ob, tumen je'el tuúxak ku kuxtalo'obo'. Ku k'exiko'ob

tuúx kaaja'ano'ob, ku bino'ob táanxel tuúxe' kéen u yiliko'ob mix pa'atali' tuúx kaaja'ano'obo'. U béeytal u bino'obo', tu wiinkilal juntúul k'an koj ku máano'ob tu wiinkilal juntúul xik'nal, bey ku bin u k'exikubaajo'ob, ku bin u séeb jeelpajalo'ob. Yéetel le je'ela' páajchas u kuxtalo'ob kex u máansiko'ob k'aas talam loobilo'. Ichil manjáan u xiimbalo'obo', yaan k'iine' chan ba'alche' ku jáan k'ex u wiinkilal, ku máan u kuxtal beey máak ibum! U wiinkilil máake' yaan ichil, u ba'alil wa u ch'otob utia'al u bisik jejeláas ik'el, ba'ale' ma' utia'al tuláakal máak. Jejeláas k'ákilo'obe' ku séeb taak'al ichil le máako'obo' beey ku yúuchul



u kojá'antal tuláakal noj kaajo'ob yóok'ol kaab.

Ichil le máaxo'ob tu cha'antiko'ob le cha'anilo' mixmáak u t'aan. Te' cha'anilo', Ixchele' tu káataj ka u tso'olol tuláakal le kuxtal máako'obo' taak' ti'ob le kojá'ano', ka káaj u ts'áik xts'aak xiiwo'ob tu táan u poolo'ob, tun yáantal u beetik tumen ñam, tuláakal le chan ik'elo'obo' ku jooók'olo'ob, ku bin u müuch'uba'ob táanxel tu'ux. Beyo' Ixchele' tu ts'aka j tuláakalo'ob, tak le aj ts'ak yaajo'obo' mix páatchaj u ts'ako'ob aj Piixa'an máake'.

Le ka láaj ts'akajo'obi', tu káataj ti'ob: ¿Máakalmáak u yuts t'aanil tia'al ka kuxlaajo'ob je'el bix ku beetik suku'uno'ob yéetel kíko'ob?

Tuláakal le máaxo'ob táan u cha'antik tu ba'apaach le kan ti'itso' tu núukajo'ob ti':

iToj kuxtalil!

iKa'a a'ale'ex!- tu yawat Ixchel

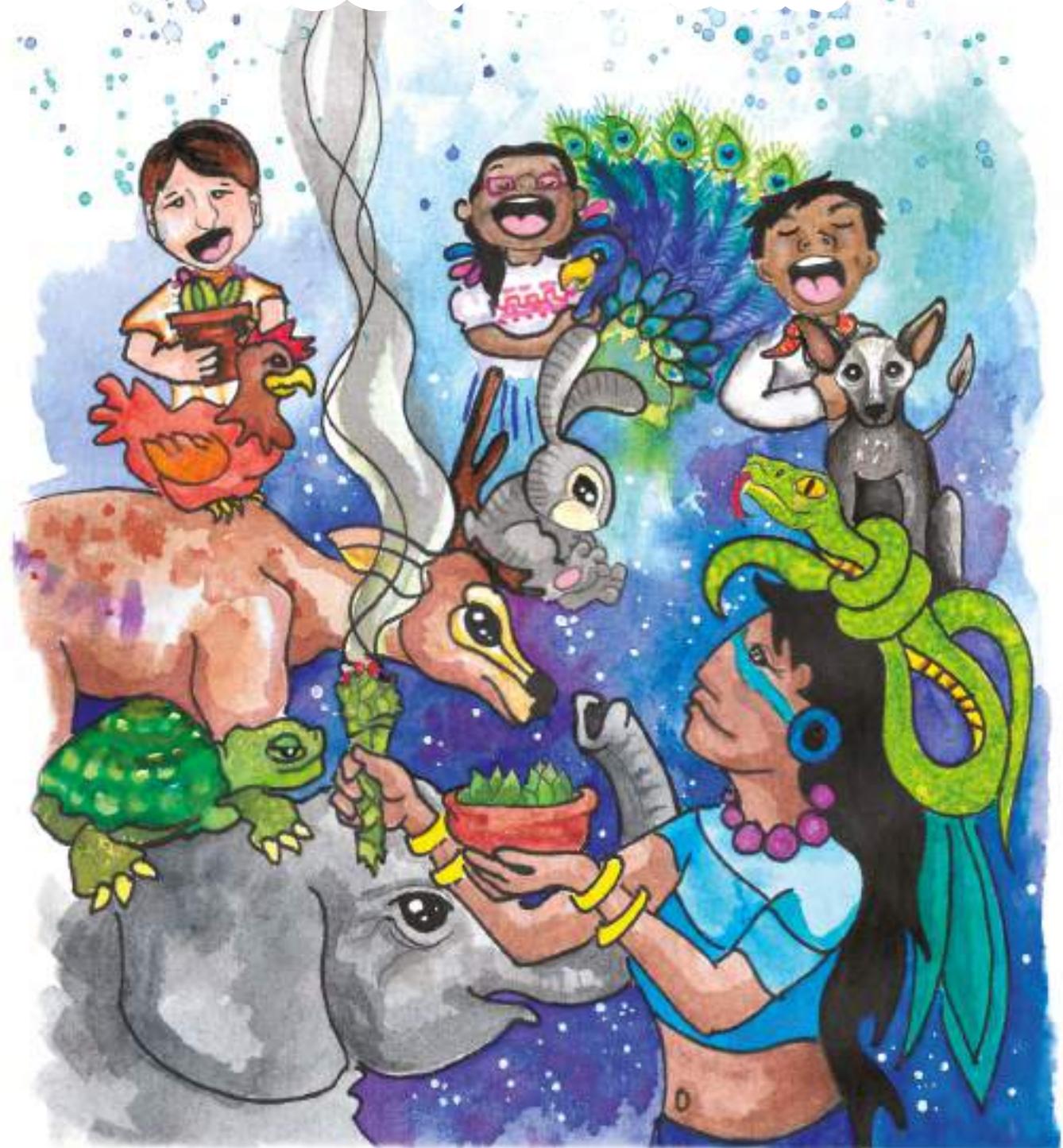
-iToj kuxtalil!

- ¿Óoxtéen!

- iToj kuxtalil! iToj kuxtalil! iToj kuxtalil!

Te' kúuchil cha'ano', chan xiipalalo'ob yéetel chan ch'úupalalo'ob tu yawato'ob yéetel, tu beetiko'ob xaan u ts'iikilt'i le jKanáanilo'ob lu'um kaab. Tuláakalo'ob jeta'an kíimak u yóolo'ob.

iToj kuxtalil!





K'UBEN TI' KAAJ

Xaak'alnene' ex yéetel núukte' ex le K'áatchi'obá'.

1. Ba'ax le mejen kák'as ik'elo'. U K'aayil jeets' óolallil.
2. Ba'ax le Yik'el k'osja'anilo'.
3. Máax ka tukultike' ex yaan u ts'o'osiks ba'ateil, le máax nojochó' wa le máax yaan u muuk'o'.
4. Ba'ax ku yúuchul le kéen séebnak u jeelpajal yik'el k'osja'anil tia'al u máan táanxel ba'al.
5. Beete' ex jíump'éel e'esajil yéetel pak' tu'ux ku chíikpajal yaan toj kuxtalil. Jach ile' ex bix u tsíikil le jKanáanilo'ob lu'um kaab tia'al ka siijik a tuukule' ex.
6. Lunese' kéen beeta'ak u chíimpolil laakame', ka tsolike' ex ba'axten jach k'a'ana'an u kanáanta'al u toj kuxtalil tu lu'um kaab.



10

Úuchben tsikbalil:
Le ba'ax yaanti'



U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Le ba'ax yaanti'

JVictor, j-José yéetel Yunuén anchaaj u cha'antiko'ob u ba'atelil ajs Piixa'an máak yéetel chan ik'el tu kúuchil cha'an tu Noj lu'um kaabil mejen paalalo'obo'.

Máan buulul ichil u tuukulo'ob. Ka suutnaajo'ob te' tu chan kaaajo', ka bino'ob tsikbal tu chúumuk k'iwiik.

-iAy, le cha'ano' jach jeta'an k'aas!
Tu k'aasaj ti' ten u cha'anil u Kúuchil nukuch ma'axo'ob. iTa wilaje'ex wáaj?Innoolo'obe', tutzikbalto'oten lelo' jump'él cha'anil tu'ux ku yúuchul k'aas loobilo'ob, le kuxtal máako'obo' p'entako'ob tumen le nukuch ma'axo'obo'. U jaajile' le ma'axo'ob béeychaj u yuts kuxlaajo'ob kex yéetel jump'ít ba'alo'ob yaant ti'ob, yéetel la ba'axo'ob u kanmaajo'ob

ka'achijs ma' jé'el bix u kuxtal máako'obo'. U k'áat u ya'alej, jump'él k'aas suutpaach ti' tuláakal le máaxo'ob kasa'ano'obo' yóok'ol kaab.

-Bejla' túune', mixmáaku yojel mixba'al yóolalu k'osa'anil yóok'ol kaab yéetel t -éet ch'ibalo'obe' -tu ya'alaaj j-José.

-Ya'abkach máako'ob u yojelo'ob, ba'ale' mix le ajs ts'ak yajo'obo' yaan yóok'ol kaab, Ku ch'áiko'ob u mokt'aanil tia'al ka yéeyak máakalmáak uts yéetel ba'ax ma'utsi', tia'al ka beeta'ak, chéen le kuk'aba'atiko'ob "Destruculos" yéetel ya'abkach műuch'máako'obo' tu wenelo'ob, ku ya'ala'al ti'ob "Nometoca", wa le máaxo'ob sata'an u yóololo'ob



ku maniko'ob ba'alo'ob chéen beyo', leti'ob ku tsikiko'ob tuláakal ba'al. Ya'ab ichil leti'obe' ma' u tukulmajo'ob mix juntéen tu yóolal uláak' u yéet máakil, chéen u tukulmajo'ob yóolal leti'ob. U yantal máak tu juune', mix jump'éel k'oja'anil yóok'ol kaab, lelo' u k'oja'anil kuxtal máak, ba'ale' ku taasik k'aas ba'alo'ob uti'al lu'um kaab.

-Leti' túune', žU yóok'ol kaab Destruçsolos wa Nometoca? iJa'alibe Ma! leti' k'a'ana'an u kaabil kuxtal yéetel toj kuxtalil. Le jkuxtal máako'ob kaja'ano'on te'ela' unaj k toj tukultik ba'alo'obtu ya'alaž Ynuén.

JVictore' tu ya'alaž: -Yaan ya'abkach máako'ob



ku múul meyajo'ob tia'al u yáantiko'ob yóok'ol kaab, ku na'atiko'ob ba'ax je'el u yúuchule' wáa k loobintik xNa'tsil lu'um táan k loobintiko'on xaan.

Leti'ob ti' yano'ob táanxel tu'uxo'obe', juntúulo'obe' taak u luk'esiko'ob toop ti' chéen jump'éel ba'al u k'aato'obe', je'el bix le ballena'obo'; Uláak'obe' tak yéetel u kuxtalo' je'el ku kanáantiko'ob le k'aaxo' utia'al ma' u tóokiko'obo'. Yaan máaxo'ob káaj u kaxtiko'ob jejeláas ba'axo'ob tia'al u kanáanta'al le ja'o', ku luk'esiko'ob tuláakal ba'axku beetikk'aas ti' yéetel u kanáantiko'ob; u láak'obe' ku kanáantiko'ob ma' u yelel le k'aaxo'ob beyxan yaan máaxo'ob ku kanáantiko'ob u kuxtal le ba'alche'ob jach ta'aytak u ch'eejel bey je'ex u paalalo'obe'. Yaan máako'ob kéen xiimbalnako'obe', jach ku paktiko'ob le ba'ax yaan túux ku máano'ob ku yéeyiko'ob u jejeláas muuch' kuxtalo'ob utia'al u yojéeltiko'ob ba'ax ku beetik jujuntúuli' tia'al ka' u tso'olol ti' u láak' máako'ob. Ajkanáan muuch' kuxtalo'ob u k'aaba'ob. U jaajile', leti'ob u jts'ak yaño'ob yéetel xts'ak yaño'ob yóok'ol kaab. Ya'abkach ichil leti'ob ti' yano'ob ti' máasewáal kaajo'obo'.

iKo'one'ex! -Táan u biin yáalkab xts'ak yaž Estrellita- yéetel jump'éel nojoch piix ju'unil tu k'abi'. Ku chiikpajal táan u púuts'ul ti' ajk'alan

máako'ob. Beey, leti' le ajs'alan máako'obo', Nometoca táan ubin yáalkab tupaache'tu ya'alik ti': iWa'alen te'elo! iMix tu'ux ka bin, chuka'anech!

Le j-Kanáano'obo' jáan áalkabnaajo'ob tu tséel, ka' ooko'ob ichil u táabil tuuch ma' chika'an tu yiich le nukuch máako'obo'.

-¿Ba'ax ka beetik Estrellita? ¿Ba'axten táan u máan u chukikech le ajs'ala'an máako'obo'? - Tu ya'alaj Victor.

Tu yu'ubaajo'on tin t'aan yéetel le jKanáanil óolalo'ob lu'um kaab tu yóolal ba'ax ts'o'ok in wojéeltik yóolal u k'oj'a'anilo'ob xNa'tsil lu'um. Tu yilaajo'ob biin péek óolalen. Ka tu biiseno'ob tu táan juntúul ajxotkiiñ ka tu k'áatchiiten:

-¿Ba'ax yaantech te'elo' chan xch'úupal? ¿Lelo' ju'unilo'ob chéen tech a wojel wáaj ba'axi? ¿Sajbe'entsiilo'ob wáaj?

Tin núuktaj ti': -Ma', le je'elo' ku tsolik bix yanik u toj óolal xNa'tsil lu'um. Tene' xts'aaken yéetel ti'anen ichil le ku ts'akiko'ob le lu'umo'.

Tuláakalo'ob tu che'esteno'ob. Le ajxotkiiño'ku p'aastiken xaan:

¿Bix túun, yaan wáaj u kiimil xna'tsil lu'um?

iMix kin éejentik! k tukultike' je'el bixake' yaan uka'a kuxtal, ba'ale' u k'áat

kuxtal t -éetele'ex; k k'áat a'alik ma' u xu'uluk k ch'ibalo'ob,- ka tin núuktaj ti'.

-iAh ilej! ¿Juntúul chan xch'úupal yaan wáaj u tokiko'on ti' le loobilo? iTáaj ma'alob túun! ---tu p'aastañ le wiiniko'.

-Ma', ma' chéen teni'. K'a'abéet u jeel k túulis ch'ibalo'obe', ya'ab jumpiik chan xi'ipalalo'ob yéetel chan ch'úupalalo'ob utia'al u yantal jump'éel túumben ch'ibalo'ob- Tin wa'alaj ti'.

-Je'el u béeytal k-ojéeltik ¿Ba'ax k'oj'a'anil yaan xNa'tsil Lu'ume? ¿Jach ba'ax yaan ti'?



Yaan ya'abkach k'oja'anilo'ob ti'. Istikyaj je'el u tso'olol, ba'ale' wa yaante'ex kex ka'ak'áal súutuko'ob kin tsolik te'ex. Wa ma'e', much ch'a'ex in bin ti' jump'él müuch'meyaj tumen táan u pa'atikeno'ob le chan xi'ipalalo'ob yéetel le chan xch'úupalalo'obo' je'el tu'uxak kin máane'. Ñam ka naats' tu'ux yaan le xts'ak yajo', táan u jaantik u yo'och siis ch'uuk limón beyxan táan u yu'ubik ba'ax táan u tso'olol tumen le xts'ak yajo'. Estrellita istikyaj u ka'a ch'aik u yiik'.

-¿Buka'aj u bin u kuxtal p'aat ti' le máaxo'ob ka'ano'ob yóok'ol kaab chan xch'úupal? -Tu k'áatchiitaj le ajxotk'iino'.

Wa láayli'e' k beetik je'el bix le bejla'o', miin tak u ja'abil 2050 kéen kuxlak. Ba'ale' kin tukultike', je'el u béeytal wa'alkúunsik le loobilo'. Leti' u ts'ook u páastal in wa'alik ti'.

Le ajxotk'iino' tu ya'alaaj: -iChokojcha'a'an wáaj a pool! iTs'aajten le ju'uno'obo'! ka tukultike' yaan k xuulik tu'ux ku yúuchul meyaj, te' tu'ux ku joo'ol buutsi', le kisbuuts'o'obo', u chich meyaj kool te' k'áaxo', u pa'ik tuunicho'ob, le k'as néek'ilo'ob yéetel le ba'axo'ob ku séebkúunsiko'ob u nuuktak le pak'alo'obo' ka' u xúump'ato'ob u meyaj. ¿K -a'alik túun ti' tuláakalo'ob ma' u meyajo'ob wáaj? iMa'achakech, ma' cha'ike'ex u bin! iLuk'se'ex ti' le ju'uno'ob tu'ux ku ya'alik bix

yanil lu'um kaabo!- U Nojochil Destruçsolo yaan u ts'ákten ya'abkach taak'in tu yóolal le je'elo'.

iAy, ka chich áalkabnajen! Mixbik'in máan tin pool le ba'alo'. iÑam tin tukultaje' teech áantenii!, tumen tin awatnajech: iÁantenii!

Ñam ka tu ts'uts'aj, ka tu ya'alaaj ti': u tsolil le buka'aj ba'alo'ob tu ya'alaaj le ajxotk'iino' ma'atech ken u ya'ala'al ma' u beetiko'obo' taaaj ma'alob, tumen ku tsolik ba'ax loobilo'ob yaan Xonaxi.

Utiáal u ts'a'akal wa ba'axe' k'a'abéet yáax ojéelta'al ba'ax k'oja'an yani'. Je'el bix tin wa'alaaje'ex táanile', kéen k tuukultike'ex máaxo'onii; kéen ojéelte'ex je'el k múul meyaj yóolal kuxtal wa k múul beetik k'as ba'alo'ob



tia'al ka to'opok xano'- tu ya'alaј ñam, táan u jaantik u yo'och siiš chüük limon ka tu ka'a a'alaј: Yaan mola'ayil'ob tu lu'umil Méxicoe, béeychaj u jóok'siko'ob táanil le áalk'ab ja'o', mix tu cha'iko'ob ka beeta'ak nojoch meya'ilo'ob ka u k'askúunto'ob túulis múuch kuxtalo'ob, xiimbalnajo'ob ka u líik's u t'aano'ob. Yéetel müul meyaj leti'obe' ts'o'ok u beetiko'ob u p'iil u yicho'ob ya'abkach máako'ob tak u a'almaј t'aano'ob anchaj u keetbesa'al. Yaan máaxo'ob áalkabpaachtaja'abo'ob tumen Destruçsolos, yaan kiiine' ku ta'akmubajo'ob, u jeelo'obo' kala'ano'ob ti' Kalabóos ya'abkach ja'abo'obe',

u yéet meya'ilo'obo' jach ku éejentiko'ob jach táaj uts le ba'ax táan u beetiko'obo' yaan k'in xane' ku jáalk'abtalo'ob.

xNa'tsil lu'ume' u yo'el ba'ax ku beetik, je'el bix juntúul toj xNa'tsile' ku t'aan k'a'am kéen u yilik táan u beeta'al k'as ba'alo'ob. Anchaj u jóok' k'aajnáab tumen wak' ba'al ichil, anchaj chak ik'alo'ob, u tiita'al lu'um. Yáaxe' ku jáak' u yóolo'ob, ba'ale' kéen máanak tulákale' káaj k müul áantikbaј.

Le Destruçsoloso' ku ya'aliko'ob yaan u k'osa'antaј le taak'in ku péeksik kuxtal, k'a'abéet u kanáanta'al, ba'ale' jach k'a'ana'an ti' leti'ob



u ts'a'aba'al taak'in t'i le máaxo'ob sa'at u kúuchilo'ob meyasj. Leti'obe'mixbik'inkuya'aliko'ob wa k'oja'an lu'um kaab, k'aajse'ex chéen ku yiliko'ob ba'ax k'áabéet t'i leti'ob.

Uts máako'ob t'i jejeláas Noj kaajo'obo' tu múuch'ubaajo'ob utia'al u meyajo'ob tu yóolal le chokoj lu'um kaabo' ichil u múul meyasj yéetel múul t'aano'ob ku táakpajaloo'ob chéen le máaxo'ob u yojelo'ob ba'ax ku yúuchulo', le máaxo'ob ku na'atiko'ob bix u kuxtal k ch'ibalo'ob úuch ka'achijs beyxan le máaxo'ob jach u yaakunmaajo'ob lu'um kaab yéetel kuxtal wiinik.

Ku tso'olol t'iob junteen yéetel ku ka'atéen. Ku táakpajaloo'ob xaan Destruçsolos, ya'ab ichil leti'obe' u Noj jala'acho'ob táanxel lu'umo'ob; kuyubiko'ob, ku ch'aïko'ob u t'aanilo'ob, ku chéen ch'aïko'ob u yoochel, ba'ale', kéen suutnako'ob tu noj kaajo'obe' ku káaj u beetiko'ob máantats tuláakal ba'alo'ob, je'ej suuke'.



Ba'ale' in wéet jKanáanilo'obe', u jaañile', way te' kiichkelem kaaña' kéen úuchuk u ts'ook le ba'ax kun beeta'ako'. Jujump'itil kéen u káaj u p'il u yicho'ob leti' Nometoca, yéetel u wiinkilal ken u meyasj, yéetel u láak'tsilo'ob beyxan u chan kaajo'ob. iLe beetike' t'i yano'on yéetel la paalalo'obo! Leti'obe' yaan u ka'anal tuukul yéetel u muuk' utia'al u yantal uts paakat beyxan u je'ek'ab puksiik'äl.



K'UBEN TI' KAAJ

Beete'ex jíump'éel múul tsikbal tu'ux ku táakpajal tuláakalle chan kaaño'obo'kaşa'ano'ob tu lu'umil Méjico. Ju'suntúul le xoknáalo'ob xch'úup wa xiibe' yaan u t'aan tu k'aaba' jíump'éel méek'tan kaaśil tu lu'umil Méjico. Kéen úuchuk le múul tsikbalo' yaan u táakpajaló'ob tu táan u yuumo'ob wa jka'ansaño'ob je'el bix ku beetik le nojoch máako'obo', tia'al ka tsikbalnako'ob tu yóolal u k'oja'anil xNa'tsil lu'um. Ju'suntúul le xoknáalo'obo' unaś u t'aan tu yóolal le ba'ax kaambalo' yaan u t'o'oxol ichil leti'ob uti' al u ch'aik u mokt'aanil ka beeta'ako'.

Leti' le kaambalo'obo':

1. K'askúunaśil u k'iinil kuxtal yéetel ba'ax ku taasik tu paach.
2. Pa'ik tuunicho'ob.
3. Kisbuuts'o'ob.

4. Ch'ak k'áaxo'ob.
5. Koja'anil noj kaaño'ob yóok'ol kaab.
6. Chich meyaj kool.
7. Ixíim lu'um kaaś yéetel ixíim beeta'ab.
8. Jejeláas miatsilo'ob.
9. Kanáantbil tuláakal ba'al kuxa'an.
10. Ka'ansaśil utia' al u yaśal u tuukul máak to'one' k'a'anano'on.

Le múul tsikbalo' jíump'éel ba'al taaś ma'alob te' ja'aba'. Ma' tu xaantale' te' ex unaś a yéeyike' ex ba'ax kéen a beete'ex, máantats unaś a wu'uyike' ex u tuukul yóok'ol kaab.

11

Úuchben tsikbalil:
No'osa'an ba'al



U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

No'oja'an ba'al

Bolon p'eel u súutukil yano'oní yéetel u jo'olajun súutukil k'iino' ich jump'éel k'iin ku chiikpaajal je'el suuke'. Tu séeblankile', ka u'uya'ab u juum le nu'ukulo' u chiikulil táan u yambanak u lu'umil úuch ka'ache' Noj Tenochtitlan, besla'e' u Noj kaajil México. Tu séeba'anile' u kajnáalilo'obe' káaj u jóok'olo'ob yéetel ya'ab wa jump'iit sajak tu yóolal le ba'ax ku yúuchul tu yotocho'ob, tu kúuchil meyajo'ob beyxan tu naajil xooko'ob. Le kúuchilo'ob tu'ux kaja'an máako'obo' ku jeerech'o'ob, taak u lúubul. Le ba'alo'obo' ku lúubul lu'um. Tuláakalo'obe' káaj u müuch'uba'ob te' bejo'obo' tu'ux ku xiimbal máak.

Le máaxo'ob ku bino'ob tu kisbuuts'o'obo', ku bin u péeko'ob, mix tu yu'ubaajo'ob le k'am tiitbilo' ba'ale' tu yilajo'ob bix ku jóok'ol le

máako'obo' táanxel tu'uxo'ob, te' kúuchil koonolo' tak tu kúuchil tu'ux ku ts'a'akal máak.

Uláak'tsilo'ob le máako'ob ch'iija'ano'obe' káaj u yáantiko'ob u jóok'olo'ob tu'ux yano'obi'. Ba'alike' láayli'e tu yambanaklelu'umo'. Táan upéek xNa'tsil lu'ume' iKa káaj u siit! Kás péeknaají, je'el bix xNa'tsil lu'ume' u k'áat u piikchiñtej le ba'axo'ob jach u p'eeek t'i' wa tumen táan u ch'iibal t'i'.

U yutsile' ya'ab le máako'ob béeychaaj u jóok'olo'obe' te' tu'ux kás u péek lu'um, ba'ale' le ka ka'a péeknaají ya'abkach le kúuchilo'ob tu noj kaajil México jéenelo'ob. Le ba'axo'ob ku pakta'alo' máan k'asaso'ob. ¿Máax ma' anchaaj u jóok'oli?

Le kajnáalilo'obo' jak'a'an u yóolo'ob, káaj u



t'aniko'ob u láak'tsilo'obe' utia'al u k'áatiko'obe' tu'ux yano'ob yéetel bix yaniko'ob. Ba'ale' istikyaj úuchikut'aano'ob tumenma'jachpatali'unu'ukulil ku bisik t'aani', lúub le interneto'. Le máako'obo' tu kikiláankilo'ob, sajako'ob.

Ka juumnaaj u juulbil t'aan José. U yuum bakáan, ti' yaan tu noj kaajil México bijs'a'an u joronts'iibt ju'uno'ob tu kúuchil méek'tan kaaj.

-Uts yaneni' in waal. Túuxt t'aan ti' k láak'o'ob, a'al ti'ob tu súutukil yambanak lu'um tin xiimbal te' bejo', mixba'al úuchten, k'aas tin wu'uyaaj ba'alike' ma'alobilen. Nika'aj in bin tu kúuchil túux yaan ut'o'oxol janal tia'al in wáantik ti'ob in t'o'ox janal ti' le máaxo'ob p'ato'ob xma' janalil. Je' in

t'aankech kakáte'.

Máako'ob ku jóok'olo'ob tu kúuchil Metro, jak'a'an u yóolo'ob ken u paktiko'ob jéenel le kúuchilo'obo' beyxan le máako'obo' t'aan u máan u kaxtiko'ob wa yaan máax ichil u tunich pak' lúubulo'obo'. Juntúulo'ob tu yok'olo'ob, u jeelo'ob ku yok'ol yéetel tumut óolal.

Káaj túun túuxt t'aan tumen Radio, internete' ku bin ku suut. Ja'alibe' ka k'uch u túuxt t'aanil: yaan bin jump'éel najil xook jéeni', lexoknáalo'obo' ma' páatchaj u jóok'olo'obi'.

U yuumo'ob le paalalo'obo' xéet' u yóolo'ob, áalkabnajo'ob tia'al u naats'uba'ob te' najil xooko', ma' u k'áat u éejentiko'ob mina'an u paalalo'ob te'elo'. U kisbuuts' tu kúuchil ts'aak yéetel le póoliso' tu juum je'el tu'uxake'. Te' súutuko', tuláakal le jts'ak yajo' xiib wa xch'úupe', le áantaaj jts'ak yajo'ob ts'a'ab u k'a'ana'anil

ti'ob ma' je'el bix le máaxo'ob yaan Youtube.

Ya'abkach máako'ob tu payalchi'ob táankab. Suuk u k'a'ajal ti' máak u payalchi' ken úuchuk k'as ba'alo'ob. Ju'suntúullilo'ob ku payalchi'ob je'el máakalmáak yum k'uj ku éejentik, tak ti' le je'elo' yaan u jejeláasil.

Ichil tuláakalo'obe' káaj u yúuchul le múulmeyajo' tia'al ka u luk'siko'ob



tuunicho'ob, ichilleti'ob káaj u beetiko'ob u chiikulil tia'al u ye'esiko'ob wa beetiko'ob wa ba'axe', máako'obe' jujumpp'iit káaj u beetik u tsolmeya'. Kuyila'ale' je'el bix úuchukáajóolmajuba'obkex mix junteen u yilmajo'obi' ich u kuxtal. Jujuntúulo'ob u yúubmajo'ob bine', u tsikbalo'ob u yuumo'ob ka úuchijs 32 ja'ab paache' úuch je'el bix je'ela'. Bey túuno', ya'abkach máako'ob kiimlajo'ob, le ba'ax jach tu beetaj ka jóok'o'ob táanile', u muuk' éet kajnáalilo'ob.

Ya'abkach táankelemo'ob mixbik'in u yilajo'ob le je'ela' ba'ale' ku chiikpajal beey suuk u beetiko'ob u meyaj tia'al u kaxta'al máako'ob utia'al u túuxto'ob u yáantalo'ob. Le máaxo'ob yaan u kúuchil koonolo' káaj u siiplatiko'ob nu'ukulo'ob, ja', janal, nu'ukulil utia'al u kanáant u poolo'ob.

Le kúuchil túux ku ts'a'akal máako'ob cho'obañaji' yéetel le máaxo'ob yañilo'obo'. Le máaxo'ob yaan u kisbuuts'o' ku bisiko'ob je'el máaxo'ob tu kúuchil ts'aak kex mix u kajóolo'ob, xma' bo'olil. Le ba'axo'oba'mixmáakkupa'atik u yúuchul, ba'ale' keen úuchuk tuláakalo'ob ku yáantikuba'ob, ku séeb áantal máako'ob,

kajnáantikba'j ichil tuláakalo'ob tia'al k kuxtal.

Beyxan ku yúuchul le k'iino'ob k -u'uyik k'as ba'al je'el bix le je'ela', k tukultik tuláakal ba'al ku yúuchul chéen te'elo', tu'ux yano'on'. K-ojel to'one' ti' yano'on tu chuun tu'ux táan u yúuchul le k'as ba'alo', tu'ux kañlajo'on, ti' láak'tsilo'ob, ma' u béeytal k tukultik u jeel tu'uxé'.

Josee' ti' yaan tu yiknal u yéetbailo'ob ka úuchik u t'a'anal tumen u yuum ka a'ala'abti' ba'ax úuchijs.



Victor tu tukultaše': uts u noj kaašil Méxicoe' náach ti' Oaxaca.

Ja'alibe' ka káaj u ya'a'alal ba'ax úuchiš: u chuun le yambanak lu'umo' u'ukp'éelil u p'iis ka úuchiš ti' "escala ti' Richter", u náachile lajun kilometroil tu jáal ja'il ti' Oaxaca ---mix ts'oka'an u ya'alal le je'elo' ka tu ka'a a'alažo': ---Yaan jump'él "tsunami" ku ya'alale'ku jóok'káanáab tu jáalja', yaan u jeel ba'al ichil ku bisike'. Lela' ku yúuchul wa le yambanak lu'umo' ku siijil ich k'ák'náab, jujump'ít ku bin u bin u ondas telúricas tak ka sa'atak.

Óoxp'él tulis kaažo'obo' yaan tu ch'í k'áanáabe' láaj bisa'ab ich k'áanáab. Jump'él ba'al jach máan k'as. Te'noj kaažo'istikyaj ku



kaxta'al máax kun áantaś táanile' ti' tuláakal k'a'abéet áantalo': ti' le ya'abkach jumpiik le máaxo'ob kaašano'ob te' noj kaažo', u jeel kaažo'ob yaan tu ba'apaach le noj kaažo' wa le máaxo'b kaašano'ob tu ch'í k'áanáab. U muuk' éet kaašnáalilo'obe'ku jóok'ol tu tseem yéetel tu pool máak ma' tu páastal u wa'alakkuunsik. Ya'ab jumpiik máako'obe'ku jóok'ol utia'alu yáantiko'ob jeel máaxake'. U kaašnáalilo'ob jach naats' le kaažo'obo' ku bin u kaxtiko'ob, u yáanto'ob, u búukinto'ob yéetel u tséentiko'ob le máaxo'ob máans loob ti'ob ba'ale' ka'a kuxlažo'obo'.

Yéetel le numyažilo'ob je'el bix le je'ela' ku ye'esa'al u noojil u yutsil máak. Josee' tu májáantaś u juult'aan ti' Victor tia'al u t'aan tu kaažil Juchitán utíal u yojéeltik bix yanik u noolo'obe'. U chiiche' tu ya'alas tak te'elo' tu yúubažo'ob le yambanak lu'umo', u ma'alobile'mixba'al úuch ti'ob, ba'ale' u noole' yéetel u tse'yuumo'obe' séeb jóok'oob tumen bino'ob u yáantiko'ob le máaxo'ob kaašano'ob tu ch'í k'ák'náab. Victore' mix u yojel ba'ax u k'áat u yúubej. Óoliš jeets' u yóol tumen ma'alob yanik

u láak'tsilo'ob ba'ale' le uláak'o', xa'ak'paşa'an u yóol tu yóolal le máaxo'ob táan u máansiko'ob loob.

Ba'ale' ichil le máaxo'ob ku ts'aïk ójéelbil ba'ax ku yúuchuli', ku léekel xaan u yoksiko'ob jejeláas péektsilil ku chüupul yéetel u t'aanil jejeláas máako'ob. Ku ya'alale' tu kúuchil ts'ak yaj wa kálabóos ku kájóolta'al máax a éetai; ku kájóolta'al ich numyañil.

Ka'alinkil juntúulo'ob ku yáantiko'ob uláak'o'be', uláak'o'be' ku xokiko'ob le yambanak lu'um úucho' utia'al u na'atiko'ob ba'axten ku yúuchul. Le ka'anal ojela'ano'ob k chii'balo'obe' ku naats'kubaş ti' le baáxo'ob o yojelo'ob tumen le jka'anal kaambalo'ob u yaakunmajo'ob lu'um kaab, yaanti'ob xaan u chich óolil. Ju juntúulo'ob tu tsikbalo'ob tu yóolal le túumben máako'ob kuxa'ano'ob bejla'e'. Le máasewáal kaajo'obo' yéetel le jka'anal kaambalo'obo' tu tsikbalo'ob ichil leti'ob tumen k'aana'an u yojéelto'ob ba'ax u bilal ti' máak yéetel le káas ba'alo'oba'. Ya'ab ichil leti'ob ts'o'ok u máan kii'n tu ya'alajo'ob ba'ax je'el u yúuchule'. Le numyañilo'obo' yaan u ya'abtal, láaj kii'nil, naats' ichil leti'ob.

Le ka máan le kiiño'obo', ts'aka'ab le máax yañilo'obe', ts'a'ab kúuchil antalo'ob ti' le máaxo'ob tusato'obuyotocho'ob, ya'abe'kuk'áatchi'itko'ob

wa je'el ka'ach u we'et'el le loobila'.

U núuktajile' ya'ab: yaan u loobil yóok'ol kaab ku yúuchul je'el bixakile', yaane' ku yúuchul ti' káschaşa'anil le yóok'ol kaabo'.

Le kás jeets' ba'al yóok'ol kaabe' miin je'el u nu'upul yéetel le chokoj lu'umo', tu yiibil u tuunich ja'il te' glaciareso', ku bin u na'akal u ja'il káak'náab, lelo' ku kexik bix u t'o'oxol le buka'aj ja' ku jáalk'abtik wa u ya'abkuunsik u muuk'



lu'umo'ob. Le k'exilo'ob u muuk' lu'ume' ku ts'aik u p'aastalil ka péeknak wa u wáak'al.

Kexwama'beyi', kup'áatalich tuukule'uk'áatchi'il, ba'axten tu noj kaañil México yaan ya'abkach kúuchilo'ob máan ka'anal beeta'abo' wa ts'o'ok u yojéelta'al te'elo' "zona sísmica". ¿Ba'axten ya'ab taak'in ts'o'ok u xu'upul utia'al ka beeta'ak ya'ab bejo'ob, ba'ale' ma' tu chaïko'ob u chu'upul le mantos acuíferos? Tuláakal le ba'alo'oba' tu k'ab máak yaní.

Tu najil xook le jKanáanilo'ob lu'um kaabe', tuláakal le paalalo'ob ku xookiko'ob u kanp'éelil ja'ab xookilo' ku tuukultiko'ob tu yóolal le ba'ax úucho', kulukbalo'ob tu K'aayil jets'óolal xa'ak'pas

u tuukultiko'ob yóolal le ba'ax táan u yu'ubiko'ob.

Ñam, le ka' tu yilañ tak u Noj lu'umil mejen paalalo'obo' ba'ax úuchiñ, áalkabnajíj, ka bin u much'ubáaj tu ts'ook le xook tu yiknal u yéet paalalo'ob tu yotoch Yunuén.

Ka tu k'áatchiüt'iob: yéetel le ba'ax ts'o'ok a wojéelte'ex beyxan yéetel le ba'ax úucho' ¿Bix u ts'ook ka tukultike'ex?

-Láayli'e le yaan ka káajíj Ñam, Xonaxi Kója'an. Ba'ale te' nu'ukulil cha'ano' wa internet sáamsamal yaan ya'abkach kúuchilo'ob tu'ux ku t'aan tu yóolal chéen taak'in yaan tu paach le k'as ba'al ku yúuchul t'i lu'um kaab beyxaan ich le kaaajo'obo'. Ku bo'ota'al t'i le máaxo'ob mixbik'in tiip'ilo'ob u yáantik u yéet máakil, mix jump'it ja' u bismajo'ob uk'bil t'i le máax bin u yáantik máako'ob tia'al ka kuxlak, ba'ale' ku beetiko'ob túulis noj meyaño'ob tu yóolal je'el bix u ya'abtal taak'in- tu ya'alañ Yunuén.

-Utiá'al Destruçsolose' mina'an uláak' kambal: leti' le je'ela', u Kója'anil u t'aano'ob yóolal taak'in. Jach tu païk u poolo'ob utia'al ka u liik'siko'ob le kúuchilo'ob u yojelo'ob táan u loobintik yóok'ol kaab, t'i le máaxo'ob ku koniko'ob k'as janalo'ob chatarra ku ya'ala'al t'i'ob



beyxan t'i le kúuchilo'ob ku koniko'ob kisbuuts'o'ob. Ku ya'aliko'ob je'ele', yaan u yáantiko'ob u ka'a liik'siko'ob ka'anal kúuchilo'ob je'el bix lúubo'obi'-tu ya'alaj j-José.

Mix tu na'atiko'ob u tsikbalil yóolal taak'in mix u koja'anil xNa'tsil lu'um. Leti' Xonaxi jujump'itil táan u yóolintikubáaj- ka ts'o'ok Victor.





KUBEN TI' KAAJ

Núukte'ex le k'áatchi'ob ich U Kaayil jéets' óolalil.

1. ¿Máakalmáak numyaajil a k'ajóol wa ts'o'ok a wilik? Tsikbalt a wéet xookilo'ob le ba'ax a wojelo'.
2. Le ba'ax ku yúuchulo', unaś u yúuchuli' wa yaan máax ku beetik ka úuchuk kex ma' u tukultike' je'el u yúuchule'.
3. ¿Bix ka wilik, k'aana'an wáaj a táakpajal tia'al a wáantik máak tial u kuxtal kéen úuchuk jump'éel numyaajil.
4. Le kéen úuchuk jump'éel numyaajile' žka tukultike', k'aana'an túun le máaxo'ob ku meyajo'ob yóolal u toj óolal máak? žk chiimpoltik?
5. ¿Ba'ax u muuk' éet kajnáalilo'ob?
6. K - uuyik k keet yaniko'on yéetel u lu'um kaab
7. ¿Máax jach k'ojá'anil: antal taakiní' wa xNa'tsil lu'um?
8. Bix ka tukultik, xNa'tsil lu'ume' je'el u béeytal u ts'a'akale'? ž Buka'aj k'iino'ob ka tukultike' je'el u bisike' tial u yutstal?



Xuul t'aanil

K-noj lu'umej, ka'a'an jejeláan ba'axo'ob ichil yéetel jach ayik'al yéetel u miatsilil ku chíikpaajal ti' ya'abach ba'axo'ob je'ex jejeláasil paaxo'ob yéetel jejeláasil máasewáal t'aanilo'ob. Ka' jasts'utschaajak u yu'ubaaj le úuchben tsikbaló'oba', meyañaj junmúuch' paaxo'ob utia'al le Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH), ba'ale' meyañaj xan paaxo'ob túumben beeta'aniko'ob tumen máako'ob Mexicoilo'ob utia'al u yu'uba'al u paaxil México layli' kuxa'ane'. Kaabale' ku chíikpaajal u páayal t'aanil utia'al a kaxtike'ex u paaxil. U joron ts'iib le analte'a meenchaja'an yéetel u paaxil huapango "El Fandanguito" yéetel u múul paaxil "Los Regionales dl Pánuco". Kaxta'ab u paaxil ti' u meyañ Radio "Atardecer Huasteco" (1989, Tempoal, Veracruz).

U kaaba' le paaxo'	U kaaba' le disco	Ejecutantes, agrupación y sello discográfico
ÚUCHBEN TSIKBALIL 1		
Alcarabán	Música del Istmo de Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH
Son de Angelito	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
El Huizache	Testimonio Musical de México	Serie Testimonio Musical de México N°. 01, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 2		
Son de Pascola (Seri)	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Hortencia	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuincheckuecha"
ÚUCHBEN TSIKBALIL 3		
La Tuza	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuincheckuecha"
Un Son antes de medianoche	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Al pie de un pino	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuincheckuecha"
ÚUCHBEN TSIKBALIL 4		
Décimas de Nicolás Sosa	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Marcha para entierro	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH

Totín (Hormiga)	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 5		
El Gallo	Recopilación programa de radio Atardecer Huasteco 1989	Trío Los Regionales del Pánuco. Hermilo Gómez Ochoa, Violín
Música de la Semana Santa Nahua	Testimonio Musical de México	Serie Testimonio Musical de México N°. 01, Fonoteca del INAH
El Huauchinanguense	Mis Huapangos	Tomás Gómez Valdelamar. Programa de Desarrollo Cultural de la Huasteca. Conaculta. ITCA
ÚUCHBEN TSIKBALIL 6		
Honor y Gloria	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH.
Danza de la culebra	Música del Istmo de Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH.
Al pie del Calvario	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuinchekuecha".
ÚUCHBEN TSIKBALIL 7		
La Varsoviana	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Sin Nombre	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Sin Nombre	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Jarabe Xalapeño o Jarabe Doble	Lani Zaachilla Yoo	Serie Testimonio Musical de México N°. 28, Fonoteca del INAH

ÚUCHBEN TSIKBALIL 8		
El Venado	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Toque de Áimas	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
El Venadito	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuinchekuecha"
ÚUCHBEN TSIKBALIL 9		
El Circo	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
Danza de los Sonañeros	Recopilación de música de danzas indígenas de Jalisco	Intérprete "El Brujo" Recopilación: profesor José Luis Cárdenas
Que suene mi Saranita	Mis Huapangos	Tomás Gómez Valdelamar. Programa de Desarrollo Cultural de la Huasteca. Conaculta. ITCA
ÚUCHBEN TSIKBALIL 10		
Los Cascabeles	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
El Gallito	Música campesina de los Altos de Jalisco.	Serie Testimonio Musical de México N°. 17, Fonoteca del INAH
Saludo a los Cuatro Puntos Cardinales	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 11		
Danza de la Luna (Nahuas)	Música indígena de México.	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
Toro Rabón	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
Ambué Sharué	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuinchekuecha"







